

אסף קניאל

בין חילונים, מסורתיים ואורתודוקסים: שמירת מצוות בראי ההתמודדות עם 'גזרת הכשרות', 1937–1939

בית המדרש הישן נתעברה צורתו.
ארונות שהיו מלאים ספרים נתעלמו,
ולא נשתייר מהם אלא כששה שבעה דפים,
והספסלים הכבדים והארוכים
שזקני תורה היו יושבים עליהם –
מקצתם ריקניים ומקצתם ישבו עליהם בני אדם
שאינן מכירים בין מקום למקום
(ש"י עגנון, אורח נטה ללון)

1. חילון ושמירת מצוות בין שתי מלחמות העולם

החברה היהודית בפולין במאה ה-19 ובראשית המאה העשרים היתה חברה מסורתית מובהקת. בגליציה אמנם היה מעמד בינוני בעל נטיות להשכלה ולהתבוללות ובפולין הקונגרסאית היתה אליטה מתבוללת קטנה, אך המוני העם באזורים אלו היו לרוב חסידים אדוקים בדתם. בליטא ישבו 'מתנגדים', שהיו אמנם פתוחים יותר למודרנה ולהשכלה, אך גם הם דבקו בדרך כלל בשמירת מצוות. עם זאת, כבר במחצית המאה ה-19 נשמעו קולות שהביעו חשש מפני התפוררות החברה המסורתית בעקבות התרחבות השפעת תנועת ההשכלה. לכך נלוו תהליכי העיור וההגירה, שלצד ניסיונות המודרניזציה הכפויים מצד השלטונות הרוסיים פגעו במוסדות הקהילה וברבנות, והחלישו את יכולת החברה המסורתית להתמודד עם האתגר המשכילי. כאמור, רובו של העם שמר על אורח חיים מסורתי, אך השפעתם הגוברת של היסודות המשכיליים והתרחבות הזלזול בשמירת מצוות הגבירו את תחושת האיום בקרב כמה

* כתיבת המאמר התאפשרה בזכות תמיכת ה-Memorial Foundation for Jewish Culture, New York, ועל כך נתונה לה הברכה.

ממנהיגי החברה המסורתית. בתגובה הם הובילו מגמות של הסתגרות ושינוי שהביאו להתגבשות האורתודוקסייה המזרח-אירופית, תהליך שהלך והתעצם בראשית המאה העשרים.¹

ברצותה לשמר את הרצף וההמשכיות התרבותיים ולשלול את השינויים המאיימים עליהם היה באורתודוקסייה ממד מסורתי בולט. אולם היו בה גם ממדים מודרניים. בשונה מן החברה המסורתית היא ניחנה בתודעה רפלקטיבית, ויצרה באופן מודע אידאולוגיה של המשכיות. כמו כן, בנסותה להתמודד עם האיום שהציבה המודרנה בפני החברה המסורתית עיצבה האורתודוקסייה מחדש את המסורת, הכלילה חלקים ממנה במסגרת נורמטיבית ויצרה סמלי זהות חדשים. במוקד הזהות והאידאולוגיה האורתודוקסית עמדה המחויבות להלכה, שהבדילה בין שני סוגים של אורח חיים מסורתי: זה המבוסס על ההמשכיות התרבותית וזה המחויב לספר ולפסיקה הרבנית. במקרים רבים לא היה זה אלא שוני תודעתי, אולם לעתים נוצרו גם הבדלים בדרכי ההתנהגות שלהם. היהודי המסורתי יכול היה לשמר מסורת תרבותית ולהמשיך בדרכי התנהגות מקובלות גם אם לא עלו בקנה אחד עם הנורמה ההלכתית, והיה פתוח יותר לקבלת שינויים באורחות חייו. מנגד, האורתודוקסי כלכל את מעשיו בהתאם לדרישות ההלכה, ואלה זכו לעליונות על מסורות שלא עלו עמה בקנה אחד. הוא גם היה זהיר יותר באימוץ דרכי התנהגות חדשות, שבמקרים רבים לא היו מנוגדות להלכה אך סטו מאורח החיים המסורתי, שקיבל לעתים תוקף נורמטיבי.²

בשנים שבין שתי מלחמות העולם התעצמו תהליכי המודרניזציה שפקדו את החברה היהודית. הדמוקרטיזציה שהונהגה בפולין והפוליטיזציה של החברה היהודית הביאו לכך, שכמעט כל צעיר יהודי היה חבר זמן מה בתנועת נוער או במועדון פוליטי כלשהו. לרוב היו אלו ארגונים בעלי גוון סוציאליסטי או ציוני, שסיפקו אלטרנטיבה חברתית ורעיונית לבית ההורים, לשייבול ולבית המדרש, מה שתרם להתרחקות חבריהם מאורח החיים המסורתי. לאמתו של דבר, במקרים רבים לא נבע הדבר מגיבוש משנה רעיונית מסודרת, אלא מרצון כללי להתרחק ממורשת האבות, שנתפסה כגורם מדכא ומצמצם, המנוגד לרוח הזמן ולרדיקליזם שהיה נפוץ בדור הצעיר. מסיבות אלו נטשו את המסורת גם רבים אחרים, שלא היו חברים בתנועות פוליטיות אך אימצו ערכים ודפוסי התנהגות מודרניים.³

1 גרשון בקון, 'החברה המסורתית בתמורות העיתים: היבטים בתולדות היהדות האורתודוקסית בפולין וברוסיה, 1850–1939', בתוך ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, כרך ב, ירושלים תשס"א, עמ' 453–497; עזרא מנדלסון, התנועה הציונית בפולין: שנות ההתהוות 1915–1926, ירושלים תשמ"ו, עמ' 30–34.

2 שלום רוזנברג, 'מסורת ואורתודוקסייה: על הגדרות ומושגי יסוד', בתוך יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויגר (עורכים), אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 55–78; יוסף אחיטוב, 'על עמידותו של מושג ההלכה כמאפיין זהות בשיח האורתודוקסי', שם, עמ' 88–90; Michael K. Silber, 'The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition', in Jack Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, New York 1992, pp. 23–84.

3 מנדלסון (הערה 1 לעיל), עמ' 304–305; מקס ויינרייך, דער וועג צו אונדזער יוגנט, ווילנע 1935,

דיווחים רבים מרחבי פולין מלמדים על ההיקף הנרחב של אי שמירת מצוות ושל אימוץ נורמות התנהגות הזרות לרוח החברה המסורתית והאורתודוקסית. בערים ובעיירות רבות התקיימו הצגות תאטרון וקונצרטים בשבת, בתי עסק יהודיים נפתחו בשבתות ובחגים, בוורשה נערכו מדי שנה מסיבות סילווסטר המוניות במסעדות יהודיות, נורמות הלבוש והיחסים בין המינים השתנו באופן ניכר, וחל רפיון כללי במחויבות לאורח החיים המסורתי ולשמירת מצוות.⁴ גם מוסדות החברה המסורתית נחלשו. סמכותה של הרבנות המשיכה ונשחקה ביתר שאת, ובחצרות האדמו"רים ובבתי המדרש בעיירות הלך ופחת מספרם של הצעירים.⁵

כאמור, תופעות אלו פקדו בעיקר את בני הדור הצעיר, ובחלק מן העיירות לא היה בנמצא כלל נוער שומר מצוות.⁶ האיום שהציב חילון הנוער בפני החברה האורתודוקסית הביא להתמקדות דובריה בקיומו של הפער הבין-דורי. וכך נאמר בהצהרה טיפוסית של מקימי 'המזרחי' בימי מלחמת העולם הראשונה:

כולנו יודעים עד כמה חלשה הזיקה ל'יידישקייט' בדור הצעיר, ועד כמה רחוק הוא ממנו. לא נגזים אם נאמר כי חלקו הגדול של הדור הצעיר אינו נשמע לנו, אלא לאחרים, לעמים זרים. בשל החינוך שילדינו קיבלו בשנים האחרונות, בשל הרוחות החדשות המנשבות בעולמנו ובשל תנאי החיים המודרניים מתרחקים ילדינו לחלוטין מעמם ... לא זו בלבד שהם עוזבים את תורתנו ואינם שומרים את מצוותינו — הם הופכים גם זרים גמורים לרוח היהודית, ואין להם כל שייכות אליה.⁷

תיאורים קודרים ברוח זו, שנכתבו מנקודת מבטה של האורתודוקסייה המתגוננת, נטו שלא להתייחס למורכבות ולגיוון שבדפוסי שמירת המצוות בקרב יהודי פולין. ראשית, מאות אלפים עדיין שמרו על אורח חיים מסורתי, הקפידו על קיום מצוות והקנו צביון ייחודי לרחוב היהודי בערי פולין ובעיירותיה. שנית, לצדם היו רבים

עמ' 295–296. על 'מרד הנעורים' של הדור הצעיר ראו שמואל אלמוג, 'החלוץ המטפורי מול "הזקנה הגלותית"', בתוך אניטה שפירא ואחרים (עורכים), עידן הציונות, ירושלים תש"ס, עמ' 91–108. על תנועות פוליטיות כתחליף לדת ועל דת ורדיקליזם פוליטי ראו בין השאר John M. Yinger, *Religion Society and the Individual*, New York 1957, pp. 118–120; Charles Y. Glock & Rodney Stark, *Religion and Society in Tension*, Chicago 1965, p. 192

4 היינט, 6 באפריל 1920, עמ' 3; 'די סילוועסטער נאכט', היינט, 2 בינואר 1923, עמ' 3; 'פלאצקער קריסטליכע סוחרים', היינט, 23 בינואר 1936, עמ' 5; 'פון דער פראווינק', דער יוד, 8 בדצמבר 1920, עמ' 4; 'וואס דערצעהלט אונז די פראווינק', דער מאמענט, 27 באוגוסט 1937, עמ' 10; יצחק זיגלמן (עורך), ספר בודזאנוב, חיפה תשכ"ח, עמ' 129–130; פנחס וגשל (עורך), עיירתנו בייטש, רמת גן תש"ך, עמ' 138–139.

5 בקן (הערה 1 לעיל), עמ' 461–463; מנדל פייקאד', חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי מלחמות העולם ובגזירות ת"ש–תש"ה, ירושלים תש"ן, עמ' 20–23.

6 יעקב עדיני (עורך), ביחאוה, תל אביב תשכ"ט, עמ' 48, 95; אברהם וואלף יאסני (עורך), ספר יזכור לקהילת שדלץ, בואנוס איירס תשט"ז, עמ' 360; "מ פייגענבוים, 'פאר דער יוגענד', די יודישע שטימע, 3 באפריל 1936, עמ' 6.

7 וואס וויל דער מזרחי, ווארשא תרע"ו, עמ' 14–15; וראו פייקאד' (הערה 5 לעיל), עמ' 20–23.

אחרים שאמנם לא היו אורתודוקסים ואף הושפעו מתהליכי המודרניזציה והחילון, אך עדיין שמרו על זיקה משמעותית למסורת היהודית ולחלקים מן הריטואל הדתי. לדוגמה, יוצאי העיירות יאנוב שבגליציה המערבית וקובל שבוולין מספרים כי כל בני העיירה, כולל מחללי השבת שביניהם, נהגו להתפלל בשבת בבית הכנסת. בדיווח אחר נאמר כי רבים מצעירי המשפחות החסידיות בפולין הקונגרסאית לובשים לבוש מסורתי ומתפללים בבתי כנסת הגם שאינם שומרים שבת, ולעתים אף אוכלים מזון לא כשר.⁸ ברוח זו קבע אלטר דרויאנוב, שביקר בפולין בראשית שנות השלושים, כי רוב רובו של הציבור היהודי בגליציה ובפולין הקונגרסאית שומר מסורת, אך רבים מאד שומרים מצוות בפרהסיה בלבד; נשים האוכלות נבלות וטרפות בצנעה מכסות את ראשן בלכתן ברחוב, ומחללי שבת מקפידים שלא לעשן בפומבי. לדבריו אין מדובר בהתנהגות הנובעת מחשש מתגובת הסביבה או מרדידות רעיונית, אלא בסוג של שמירת מסורת.⁹

קיום שכבות רחבות של שומרי מסורת שהתנהגותם הדתית איננה עקבית מקשה מאוד על תיאור תהליכי החילון ועל הערכת שיעור האורתודוקסים בקרב יהודי פולין. גם היקף התמיכה הציבורית שממנה נהנו המפלגות האורתודוקסיות אינו יכול ללמד על זהותם והתנהגותם הדתית של תומכיהם, וזאת בשל חוסר העקביות שהתגלה בדפוסי ההצבעה ובהתנהלותם הפוליטית של יהודי פולין. כך, למשל, מי שהזדהה עם מפלגה אחת במישור הארצי יכול היה להצביע למפלגה שנייה בבחירות לקהילה בשל שיקולים מקומיים, ולשלוח את ילדיו לבית ספר של מפלגה שלישית, שבו הוענק החינוך הטוב ביותר.¹⁰

בשל קשיים אלו הסתכנו חוקרים מועטים בהערכה כמותית של השפעת תהליכי החילון על שיעור האורתודוקסים והמסורתיים בין יהודי פולין. סליה הלר קבעה שאורתודוקסים – מסורתיים, כהגדרתה – אשר היו מסורים לשמירה מוחלטת של המצוות ולא שינו את התנהגותם הדתית היו כשליש מיהודי פולין בשנות השלושים. להערכתה היה שיעורם גבוה יותר בעיירות ובין המבוגרים, ונמוך בערים ובדור הצעיר. מנגד סוברת פולה היימן, כי פלח גדול של הציבור היהודי, קרוב לוודאי רובו, נותר מסורתי בתודעתו וביחסו לשמירת מצוות.¹¹

8 ספר בודזאנוב (לעיל הערה 4), עמ' 140–141; אליעזר לאוני-צופרפרין (עורך), קובל, תל אביב תשי"ז, עמ' 44; 'פון דער פראווינץ', דער יוד, 8 בדצמבר 1920, עמ' 4; נתן גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, תל אביב תשל"ט, עמ' 146–147. וראו בקון (הערה 1 לעיל), עמ' 455–458, העומד על עצמתה של החסידות בערי פולין ועל הגיוון התרבותי והכלכלי שאפיינו את החברה המסורתית.

9 אשר אלטר דרויאנוב, ציונות בפולניה: רשמי מסע, תל אביב תרצ"ג, עמ' 7–10.

10 Gershon C. Bacon, 'Agudat Israel in Interwar Poland', in Yisrael Gutman et al. (eds.), *The Jews of Poland between Two World Wars*, Hanover & London 1989, p. 23

11 Celia S. Heller, *On the Edge of Destruction*, Detroit 1977, pp. 143–144; פולה היימן, האשה היהודיה בסבך הקדמה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 63. בקון (הערה 1 לעיל), עמ' 459, המביא את עמדותיהן, אינו מבחין בהקשר זה בין המחנה המסורתי ובין האורתודוקסייה; הוא אומר כי המחנה המסורתי 'היווה עדיין רוב בקרב יהדות פולין ערב מלחמת העולם הראשונה, וכח מספרי גדול של האורתודוקסיה נשמר גם בתקופה שבין המלחמות'.

הבעייתיות בתיאור תהליך החילון ובהערכת משקלם של האורתודוקסים, המסורתיים והחילונים בקרב יהודי פולין נובעת גם מן הקושי המתודולוגי הרובץ לפתחם של העוסקים בהגדרת הדת והחילון. התאוריות הסוציולוגיות של החילון עוסקות בפרמטרים מגוונים להערכה והגדרה של תהליכי חילון. יש המתמקדות בירידת משקלה של הדת בחיי החברה, וטוענות כי אין להתייחס למידת נוכחותה בחיי הפרט, שכן דתיותו אינה קשורה בהכרח לדת כשלעצמה, ויכולה היא לנבוע ממגוון שיקולים אישיים. בין השאר מתארות התאוריות הללו את ירידת כוחם ותפקידם החברתי של מוסדות, דוקטרינות וסמלים דתיים, ואת היעלמותה של הדת כגורם המכונן והמגדיר את החברה.¹² תאוריות אחרות עוסקות בירידה בדתיותו של הפרט, תוך התייחסות לעולמו החווייתי, האידאולוגי והאינטלקטואלי, ובוחנות גם את מידת השתתפותו בריטואל הדתי ואת המוטיבציה המנחה אותו בכך.¹³ גישות ביניים מתייחסות לנוכחות הדת בחיי החברה והפרט כאחד, וטוענות כי יש להתמקד בירידת משקלה של הדת כגורם המעצב באופן אוטוריטרי את חיי החברה והפרט.¹⁴ רבות מתאוריות החילון הניחו, כי מאפייניה וספייחיה של המודרניזציה הם הגורם העיקרי לחילון. בין השאר צוינו העיור והתיעוש, ששברו את המסגרת הקהילתית הקטנה, הרציונליזציה, שהחלישה את כוחן של האמונות הנושנות, ותרבות הפנאי, שיצרה מוקדי הזדהות אלטרנטיביים.¹⁵

החל משנות השבעים של המאה העשרים ערערו רבים על תקפות המודלים השונים של החילון ועל עצם קיומו של תהליך זה. לדבריהם גם אם כוחם של המוסדות הדתיים נחלש אין כל עדות לירידה במשקלה של הדת בחיי החברה והפרט, ובמקרים רבים אף ניתן להצביע על התחזקותה. מה שנראה כהיעלמות של תפיסות וריטואלים דתיים מתברר לעתים כיצירת דתיות אישית וסובייקטיבית או דתיות ממוסדת מסוג אחר. כן נטען כי אין הוכחות לכך שהעולם היה פעם דתי יותר, הן מבחינת הדבקות באמונה הדתית והן מבחינת מחויבות הפרט לריטואל הדתי. הדוגלים בגישה זו קבעו גם, כי לא הוכח שהמודרניזציה והשלכותיה או אימוץ תפיסות רציונליסטיות החלישו את הדבקות בדת.¹⁶

חלק מן הפרמטרים הסוציולוגיים להגדרת חילון אינם רלוונטיים בדוננו בחברה

- 12 ראו לדוגמה Karel Dobbelaere, 'Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization', *Sociology of Religion* 60, 3 (1999), pp. 229–247;
- Bryan Wilson, 'Secularization: The Inherited Model', in Phillip E. Hammond (ed.), *The Sacred in a Secular Age*, Berkeley 1985, pp. 9–20
- 13 אצל Rodney Stark, 'Secularization, R.I.P.', *Sociology of Religion* 60, 3 (1999), pp. 249–273
- 14 ראו לדוגמה David Yamane, 'Secularization on Trial', *Journal for the Scientific Study of Religion* 33, 1 (1997), pp. 109–122
- 15 ראו לדוגמה Bryan Wilson, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford 1982, pp. 149–160
- 16 סטרק (הערה 13 לעיל); Peter Berger, 'Secularism in Retreat', *National Interest* 44 (1996), pp. 3–12; William H. Swatos & Kevin J. Christiano, 'Secularization Theory: The Course of a Concept', *Sociology of Religion* 60, 3 (1999), pp. 209–228; Callum G. Brown, 'Revisionist Approach to Religious Change', in Steve Bruce (ed.), *Religion and Modernization*,

היהודית. בחקר החילון בחברה הנוצרית מיוחסת משמעות רבה לירידת כוחה הפוליטי והחברתי של הכנסייה, אולם בחברה היהודית אין משמעות דומה לתפקודו של הממסד הרבני במישור הפוליטי והחברתי. בדומה לכך, מי שהגדיר את החילון בהתמקדו בדה־סקרליזציה של המציאות, בהפיכת העולם וההתרחשויות הקורות בו לתוצר של תהליכים הניתנים להבנה באופן רציונלי, לא יוכל לעשות כך ביחס ליהדות, שאינה מניחה בהכרח שהעולם מנוהל בידי האל באופן שאין להבינו.¹⁷ גם מורכבותה של הזהות היהודית, הנעה על צירים של דת, תרבות ולאומיות, מקשה על קביעת מאפיינים להליכי החילון היהודי, שכן רקע אידאולוגי מגוון יכול לעמוד בבסיסם של אופני התנהגות 'יהודיים' שונים.

עם זאת, נראה שיש לייחס משקל רב לקיומו של ההיבט הריטואלי כגורם המסייע להגדרת תהליכי חילון ביהדות. אכן, גם ביהדות יש משמעות למעמדו של הממסד הדתי, למשקלה החברתי של הדת ולאידאולוגיה של הפרט, אך בתודעה הדתית נודע משקל רב יותר לריטואל, על מצוותיו ואיסוריו. אמנם גם ביהדות התפתח החל מימי הביניים עיסוק בדוגמה הדתית ועוד קודם לכן נערכו דיונים בשאלת הגדרת האפיקורוס והיחס אליו, אך חשיבות רבה יותר נודעה להיותו של אדם שומר מצוות או 'קרקפתא דלא מנח תפילין', 'אוכל נבלות', ומחלל שבת בפרהסייה. המעשה הדתי הוא מרכיב מרכזי בהגדרת זהותו העצמית של האדם, וגם החברה והאידאולוגיה הדתית מתעניינות בדרך כלל במידת ההקפדה על המצוות והאיסורים הדתיים, שעה שלגישות תאולוגיות נודעת משמעות פחותה. עם זאת, בשל מורכבותה של הזהות היהודית יש להיזהר מלהעניק משמעות דתית לכל השתתפות בריטואל דתי. למשל, חילוני יכול לערוך את טקס ליל הסדר כדי לבטא את זהותו הלאומית, מסורתי יעשה כן כדי לשמור על מנהגי אבותיו, ואילו אורתודוקס יבקש למלא בכך את דרישות ההלכה.¹⁸

גורם זה יכול להקשות על ניתוח מידע העוסק בשמירת מצוות. כך, בסקר שערכה 'צוקונפט', תנועת הנוער של ה'בונד', בשנת 1937 בקרב נוער עובד במאתיים ערים ועיירות בפולין הקונגרסאית, נמצא כי 88% מבני הנוער עד גיל 14 בערים הגדולות ו־71% מבני הנוער בעיירות נוהגים להתפלל. בגילאי 15–16 היו שיעורי המתפללים בערים ובעיירות זהים — 70%; בגילאי 17–20 נמשכה הירידה בשיעור המתפללים, והוא הגיע ל־49% בערים ובעיירות. בגילאי 20 עד 30 התפללו 48% מן העירוניים ו־36% מתושבי העיירות, ומעל גיל 30 חזרה והתחזקה הנטייה להתפלל. מנתחי

Oxford 1992, pp. 31–58; Larry E. Shiner, 'Patterns of Religious Change', in William M. Newman (ed.), *The Social Meanings of Religion*, Chicago 1974, pp. 304–322

17 ראו לדוגמה שינר (סוף ההערה הקודמת), עמ' 316–317.

18 לחלק מן הטיעונים ראו *Israel Affairs* Charles S. Liebman, 'Secular Judaism and its Prospects', (1998), pp. 29–48; Stephen Steinberg, 'The Anatomy of Jewish Identification', in Charles Y. Glock (ed.), *Religion in Sociological Perspective*, Belmont 1973, pp. 23–27; Sabino S. Acquaviva, *The Decline of the Sacred in Industrial Society*, New York 1979, p. 41

הנתונים, שהיו מופתעים מן השיעור הגבוה של המתפללים, ציינו כי אין ספק שאילו נערך הסקר גם בקרב בני 'בעלי בתים' ונוער חסידי והופץ אף בגליציה, היה שיעורם עולה באופן ניכר. לדבריהם בעירות היה שיעור המתפללים נמוך יותר בקרב בני פחות מ-14 ובין המבוגרים מעל גיל 20, שכן הנוער העובד שם מאוגד באיגודים מקצועיים או בתנועות נוער שהרוח בהם אינה דתית. בעיר, לעומת זאת, רבים אינם מאוגדים או שקשריהם עם האיגודים מתמצים במישור המקצועי בלבד, ולפיכך אין הם מושפעים מן האווירה שם.¹⁹

על אף ההפתעה שהתקבלו בה תוצאות הסקר אין בו כדי ללמד בהכרח, כי כמחצית מצעירי הערים הגדולות היו אורתודוקסים. לאור הדיווחים הרבים על חילון הנוער ועל הגיוון בהתנהגות הדתית ייתכן ששיעור הצעירים האורתודוקסים בערים הגדולות היה נמוך יותר, ורבים מן הצעירים שבחרו להתפלל לא הקפידו על שמירת מצוות מלאה אלא עשו זאת כדי לשמור על מסורת אבותיהם. בה במידה אין לדעת, האם שיעור המתפללים הנמוך בעירות מלמד כי החילון היה נפוץ שם יותר, דבר המנוגד לדעתה של ה'ר, הטוענת כי דווקא המגורים בעיר האיזו את ההתרחקות משמירת מצוות.²⁰ מאידך גיסא, ייתכן כי ההקפדה על אמירת תפילות כסדרן היתה חלק מאורח החיים האורתודוקסי, ולא התנהגות המאפיינת יהודים מסורתיים. לפיכך שיעור המתפללים בעיר היה גבוה שכן שם היתה החברה האורתודוקסית חזקה במיוחד, בשל תהליכי המודרניזציה האינטנסיביים שפקדו את הערים. בעירות, שבהן היה לחברה היהודית אופי מסורתי, הקפידו פחות על אמירת תפילות באופן סדיר.

במאמר זה אבקש לבחון את המחויבות לשמירת המצוות בקרב יהודי פולין, תוך התמקדות בערים ורשה ולודז', באמצעות בדיקת היקף שמירת הכשרות. הקפדה על אכילת בשר בהמה כשרה שנשחטה כהלכה היא אחד ממאפייני היסוד של אורחות חיים דתיים. נראה שאין זה רק עוד איסור הלכתי, אלא מצווה מגדירת זהות, שבדומה לשמירת שבת מי שאינו מקפיד עליה אינו מוגדר בידי עצמו ובידי הסובבים אותו כמחויב להלכה. לפיכך נודעת משמעות רבה להערכת היקף שמירת הכשרות בקרב יהודי פולין.²¹

19 'וויפעיל פראצ. אידען דאווענען', היינט, 23 באפריל 1937, עמ' 11; משה קרונה, "למעמדו הפסיכולוגי של הנוער הדתי", גוילין א (ורשה תרצ"ז), עמ' 23-32. אצל קרונה שיעור המתפללים עד גיל 14 איננו 88% ו-71%, אלא 82% ו-70% בהתאמה. בסקר נמצא גם כי רק 5% מן הבנות נהגו להתפלל. על התופעה הכללית של ירידה בהשתתפות בפרקטיקה דתית בגילאי 18-20 ועלייה בה לאחר גיל 30 ראו Micheal Argyle, *Religious Behaviour*, London 1958, pp. 65-69.

20 על החילון בערי פולין ראו ה'ר (הערה 11 לעיל). על התחזקות החסידות בערים כוורשה ולודז' ראו בקון (הערה 1 לעיל), עמ' 455-456. לגישות המתנגדות לראיית העיור והמגורים בעיר כגורם המקדם חילון ראו לדוגמה, Hugh McLeod, 'Secular Cities? Berlin, London and New York in the Later Nineteenth and Early Twentieth Centuries', in Bruce (n. 16 above), pp. 59-89.

21 ראו למשל 'אויפרוף פון הרב חיים עוזר גראדזינסקי', היינט, 11 בינואר 1937, עמ' 2; ש' סטופיניצקי, 'על שחיטה', דער מאמענט, 1 בינואר 1937, עמ' 4; 'אויפרוף פון הרבי מאלכסנדר', דער יודישע טאגבלאט, 7 במרס 1937, עמ' 4.

* * *

החל מראשית שנות העשרים הופיעו דיווחים רבים על אי הקפדה על אכילת בשר כשר הן מצד הלקוחות והן מצד מוכרי הבשר. בוורשה נטען, כי מסעדות ואטליזים יהודיים מוכרים בשר טרף להמונים היהודים שאינם בודקים את כשרות הבשר. כן הועלו טענות כי רבנות העיר אינה משגיחה כראוי על כשרות הבשר הנמכר בה.²² במקומות נוספים נשחטו בהמות בידי שוחטים לא מוסמכים, התרחשו הונאות כשרות ושררה אי הקפדה מצד הלקוחות. כך בדיווח של הרב מנחם קרקובסקי מווילנה נאמר:

העם התרגל מאונס, ע"י הרעב, לאכל כל תועבה [בעת הכיבוש הגרמני בזמן מלחמת העולם הראשונה, א"ק] – ועתה עושה הדבר ברצון. לא תועלנה כל ההוכחות. מבזים את מורי העם בשביל זה. איש לא ישאל, איש לא ידקדק בביתו, הולכים למסעדות של עכו"ם.²³

אכן נראה, כי בחוגים רחבים רווחה אכילת בשר שאינו כשר. כך מתוך 15,263 היהודים ששירתו בצבא הפולני בשנת 1928 רק 588 חיילים (3.8%) ביקשו לנצל את האופציה של אכילה במטבח כשר. אמנם מדובר בתנאים שלא היו נוחים לשמירת כשרות, וסביר כי הפרופיל הממוצע של החייל היהודי לא דמה לזה של כלל יהודי פולין, אך השיעור הזעום של המעוניינים בשמירת כשרות בין החיילים יכול ללמד על זלזול רחב במצווה זו. מסקנה דומה עולה מתיאור שלפיו ברוב ההכשרות החלוציות של תנועת 'החלוץ' בפולין אכלו החלוצים בשר חזיר.²⁴ אולם ככל שהתופעה היתה רחבה קשה לדעת מה היה היקפה, שכן אין בידינו נתונים על היקף צריכת הבשר הכשר. שעת המבחן לשומרי הכשרות, שהגיעה בראשית 1937, עם קבלת החוק שהתיר לשחוט בשר רק לשם צריכה עצמית של יהודים, מאפשרת לנו להתחקות בדיקת יחסי אחר הרגלי צריכת הבשר של היהודים ולבחון את מידת דבקתם בשמירת כשרות.

2. 'גזרת השחיטה'

רוב יהודי פולין בראשית המאה העשרים צרכו בשר עגלים ופרות שנשחטו כהלכה. במקומות שגרו בהם יהודים ופולנים נשחטו בדרך כלל הבהמות הכשרות בידי שוחט יהודי ששירת את הצרכנים היהודים והפולנים כאחד. חלקה האחורי של הבהמה,

22 היינט, 11 בנובמבר 1920, עמ' 1; 'דער כשרות סקאנדאל', היינט, 6 באפריל 1927, עמ' 3; שם, 12 בפברואר 1930, עמ' 1; 'דאס ווארשאווער לעבען', דער יוד, 22 בדצמבר 1920, עמ' 3; 'י"ל שטשעראנסקי, 'וואס א יודישע קהלה דארף זיין', די יודישע שטימע, 21 באוגוסט 1936, עמ' 3.

23 מנחם קרקובסקי, ספר ארזי הלבנון, וילנה תרצ"ו, עמ' 103–104. וראו 'פון גאנץ פוילען', היינט, 26 באוקטובר 1926, עמ' 4; 'סקיערנוויץ פערזארגט ווארשא...', דער מאמענט, 28 ביולי 1927, עמ' 4; 'אויסגעדעקט א גרויסע סקאנדאל...', דער מאמענט, 27 ביולי 1927, עמ' 4; גרדי (הערה 8 לעיל); דרויאנוב (הערה 9 לעיל).

24 'אבגעווארפען דעם פארשלאג פון דעפ. גרינבוים', היינט, 13 במאי 1928, עמ' 2; לוי אריה שריד, החלוץ ותנועות הנוער בפולין 1917–1939, תל אביב תשל"ט, עמ' 293.

שנחשב משוכח יותר והיה אהוב על הלקוחות הפולנים, מכיל שומן שנאסר לאכילה (חֶלֶב) ואת גיד הנשה, וכדי להכשירו לאכילה יש לנקרו (להסיר את החלב ואת גיד הנשה). כיוון שהניקור כרוך בטרחה רבה נהגו השוחטים למכרו לקצבים פולנים בלא ניקור, במחיר נמוך יחסית. את החלק הקדמי, הכשר לאכילה ואינו טעון ניקור, היו מוכרים לצרכנים יהודים. לקצבים הפולנים לא היה כדאי לשחוט את הבהמות בעצמם, שכן הלקוחות הפולנים לא רצו לקנות את החלק הקדמי של הבהמה, וגם היהודים לא קנוהו אם לא נשחט כהלכה. לפיכך היו שחיטת העגלים והפרות וחלק גדול מן הסחר בבהמות בערי פולין בידיים יהודיות.²⁵

אומדנות שונים נמסרו ביחס למספר המועסקים היהודים בענף הבשר, ובכללם שוחטים, קצבים וסוחרי בהמות. הערכת מספר המתפרנסים ממנו, שכללה את המועסקים ואת בני משפחותיהם, נעה בין 60,000 ל-180,000.²⁶ השחיטה היתה ענף משמעותי לא רק עבור המתפרנסים ממנו, אלא גם עבור רוב הקהילות היהודיות. מסי השחיטה היו מקור ההכנסה המרכזי שלהן, ועמדו בקטנות שבהן על 60% מן התקציב, ובגדולות על כ-50% ממנו.²⁷

החל בשנות העשרים הועלו בסיים הפולני יזמות שונות להגבלת השחיטה הכשרה. המתנגדים לשחיטה טענו, כי היא גורמת לסבל מיותר לבהמה ומביאה גם לאי הקפדה על היגיינה נאותה. כן נאמר כי לשחיטה הנהוגה אין יסוד בדרישות המקרא, וכי היא נועדה בעיקר להשגת שליטה בשוק הבשר ולמימון פעילות הקהילות היהודיות. לא ייתכן, טענו מתנגדי השחיטה, שהצרכנים הנוצרים, הנאלצים לקנות בשר משחיטה יהודית, יממנו על כורחם את מוסדות הקהילות.

עם התחזקות המגמות האנטישמיות בחברה הפולנית ובסיים במחצית השנייה של שנות השלושים הלכו יזמות אלו וצברו תאוצה, ובראשית 1936 הגישה הצירה יאנינה פריסטור הצעת חוק לאיסור מוחלט של השחיטה הכשרה. במסגרת הדיונים שנוהלו במהלך השנה הוברר, כי המניע העיקרי לחקיקה הוא נישול כלכלי של היהודים והצרת צעדיהם, אף כי הנימוק המרכזי הגלוי היה 'הומניטרי'. בכך דמתה הצעת חוק השחיטה לצעדים אחרים שבאו לפגוע בכלכלה היהודית, כדוגמת המונופוליציה הממשלתית של ענף הטבק או 'גזרת החלב', שהעבירה את ייצור החלב לקואופרטיבים וכמעט חיסלה את משק החלב היהודי. עם זאת, בשל ההקשר הדתי של איסור השחיטה

25 Moses Moscowitz, 'Anti Shehita Legislation in Poland', *Contemporary Jewish Record* 2, 3 (May-June 1939), pp. 32-42. לדבריו הבשר האחורי נמכר לנוצרים במחיר הנמוך ב-25%-60% ממחיר הבשר הקדמי, אך מקורות אחרים מלמדים כי מחירם היה דומה; ראו לדוגמה ש' פאפיעניקאו, 'די שחיטה פראגע', היינט, 28 בדצמבר 1936, עמ' 6.

26 האומדן הגבוה אצל מוסקוביץ', שם, עמ' 33. לאומדן הנמוך, המבוסס על תזכיר מועצת הארגונים המקצועיים היהודיים, ראו עמנואל מלצר, מאבק מדיני במלכות: יהודי פולין 1935-1939, תל אביב תשמ"ב, עמ' 108.

27 במספר קהילות גדולות, וביניהן ורשה ולודז', נוהלה השחיטה בידי ארגוני כשרות מקומיים, שנהגו מהכנסותיה. ראו יצחק בארנשטיין, 'די סטרוקטור פון די בודזשעטען פון די יידישע קהלות אין פוילן', דאס ווירטשאפטלעכע לעבן 1 (אפריל 1934), עמ' 18; הנ"ל, 'די סטרוקטור פון די בודזשעטען פון די יידישע קהלות אין פוילן', דאס ווירטשאפטלעכע לעבן 2 (מאי 1934), עמ' 6.

והשלכותיו החמורות על כלל הציבור היהודי התעורר סביב הצעת החוק פולמוס ציבורי רחב יותר, שכלל גם התערבות של ארגונים יהודיים בין-לאומיים. בסופו של דבר התקבלה ביזמת הממשלה גרסה מרוככת של הצעת החוק. נקבע כי החל מינואר 1937 תותר שחיטה כשרה אך ורק לצריכה ביתית של יהודים, מוסלמים וקראים, או לצורכי יצוא. כדי להבטיח את השליטה על השחיטה ועל מכירת הבשר, וכדי להגביל את מעורבות היהודים בסחר הסיטונאי בבהמות, הוחלט כי רק קצב יהודי שיזכה בזיכיון למכירת בשר יוכל לקנות את הבהמה המיועדת לשחיטה, להביאה לבית המטבחיים ולמכרה באטליו שלו. נאסר עליו לקנות בהמה בשותפות עם קצב יהודי אחר או למכור את בשרה למי שאינם יהודים. מסיבות אלו נאסר גם להביא בשר מן העיירות ולמכרו בערים הגדולות. אופצייה להטלת איסור מוחלט על השחיטה ניתנה לשלטונות המקומיים באזורים שבהם היו היהודים פחות מ-3% מכלל התושבים. התחום היחיד שבו לא הוטלו כל הגבלות היה סחר עופות ושחיטתם, ענף שחשיבותו הכלכלית היתה שולית.²⁸

הקשיים שבהם נתקל יישום החוק, וכן התעצמות המגמות האנטישמיות בפוליטיקה הפולנית, הביאו עד מהרה לחידוש היזמות להטלת איסור מוחלט על השחיטה. לאחר דיונים ממושכים שנערכו בשנים 1937–1939, ולוו במסע ציבורי נרחב שניהלו היהודים נגד קבלת החוק, החליטה הוועדה האדמיניסטרטיבית של הסיים, כי השחיטה תיאסר כליל החל מדצמבר 1942. ההליכים הסופיים לאישור החוק בסיים לא הסתיימו בשל פרוץ מלחמת העולם השנייה.²⁹

3. החודשים הראשונים ל'גזרת השחיטה'

3.א. התנהלות שוק הבשר

יישומו של החוק טלטל את שוק הבשר ויצר אי-סדר, שהשפיע על הצרכנים היהודים והפולנים כאחד. כזכור, לשם מכירת בשר כשר היה על הקצבים לקבל זיכיון מן השלטונות. אולם אף שדבר יישומו של החוק היה ידוע מספר חודשים לפני כניסתו לתוקף, לא טרחו כל הקצבים לפעול לקבלת הזיכיון, וגם השלטונות לא מיהרו להעניקו למבקשים. כך עד לתום השבוע הראשון להחלת החוק הוגשו בקשות לקבלת זיכיון בידי 160 מתוך 430 הקצבים היהודים שפעלו בוורשה, ורק 95 מתוכם קיבלו אותו. בלודז', שבה פעלו 460 קצבים יהודים, חולקו 80 זיכיונות בלבד. כך לא נקבעו קריטריונים ברורים לקבלת הזיכיון, מה שאפשר קבלת החלטות שרירותיות בידי ועדת הזיכיונות: זו פסלה מועמדים משיקולים סניטריים וכלכליים בלא להותיר בידם זכות ערעור.³⁰

28 'היינט געהט די שחיטה גזירה...', היינט, 1 בינואר 1937, עמ' 9–10; מלצר (הערה 26 לעיל), עמ' 97–110.

29 שם, עמ' 243–250.

30 'פערקלערנט...', היינט, 1 בינואר 1937, עמ' 11; 'געוואלדיגער כאאס...', היינט, 5 בינואר 1937, עמ' 8; 'דער ראבינאט...', היינט, 10 בינואר 1937, עמ' 9; 'פון היינט...', דער מאמענט, 1 בינואר 1937, עמ' 15.

חלוקת הזיכיונות לא התקדמה באופן משמעותי במהלך חודש ינואר, ורבים מן הקצבים היהודים בפולין לא הורשו למכור בשר כשר. לדוגמה, בסוסנוביץ ניתנו ל-85 הקצבים היהודים רק 4 זיכיונות, בראדום זכו בהם 5 מתוך 70 הקצבים, ובז'יררדוב קיבלום רק 2 מתוך 23. בנפת ורשה כולה נותרו 80% מן הקצבים היהודים בלא זיכיון.³¹ מצב זה השתנה לקראת סוף פברואר. בוורשה חולקו 518 זיכיונות, מה שהגדיל את מספר הקצבים היהודים אף בהשוואה לתקופה שקדמה להחלת החוק, וגם באזורים אחרים ניתנו זיכיונות רבים.³²

העיתונות היהודית טענה כי מצוקת הזיכיונות בחודשים הראשונים ליישום החוק תרמה למחסור בבשר כשר בחלק מערי פולין, שכן בלא זיכיון אסור היה לקצבים היהודים לקנות בהמות ולהובילן לשחיטה. כך, לדוגמה, בעיירות שבאזור קיילצה לא היה כלל בשר כשר למכירה, וכך גם בלודז'.³³ גם מי שקיבל זיכיון נתקל בקשיים רבים. לא זו בלבד שקניית הבהמה והובלתה לשחיטה היו כרוכות בטרחה רבה, אלא שההוצאה הכרוכה בקניית פרה שלמה היתה במקרים רבים מעבר ליכולתו של הקצב הבודד, והרי נאסר עליו לשתף קצב אחר בקנייה משותפת של בהמה. אף מי שיכול היה לעמוד בהוצאה זו ושחט את הבהמה התקשה במכירת כל בשרה. את החלק הקדמי הוא היה יכול אמנם למכור כבעבר ליהודים, אך החלק האחורי היה חסר תועלת עבורו. נאסר עליו למכרו לפולנים, שכן הוא נועד לצריכה יהודית בלבד, ומכירתו ליהודים היתה בעייתית ברוב המקומות בשל היעדר מנגנון מסודר של ניקור הבשר. גם הקצבים הנוצרים, שהחלו לצרוך בשר משחיטה מכנית (לא כשרה), נפגעו ממצב זה. הלקוחות הפולנים שהיו רגילים לאכול את החלק האחורי המוזל, שנקנה מקצבים יהודים, לא קנו את החלק הקדמי של הבהמה, שלא ערב לחכם. לפיכך גם מצד הקצבים הנוצרים, שהיו אמורים להיות הנהנים העיקריים משבירת שוק הבשר היהודי, נשמעו תביעות להשבת המצב לקדמותו.³⁴

המחסור בבשר כשר לווה בעלייה במחירו. קילוגרם בשר כשר עלה בוורשה 1.5–1.6 זלוטי בשלהי 1936, אך במעט יותר ממחיר בשר טרף. מחירו עלה מיד עם החלת החוק לכדי 1.8–2 זלוטי לק"ג, וכעבור שבוע הוא הגיע ל-2.5 זלוטי לק"ג. במהלך החודשים ינואר–פברואר חלו תנודות נוספות במחירו, לעתים הוא ירד ל-1.6 זלוטי לק"ג ולעתים האמיר ל-2.2 זלוטי לק"ג, אך תמיד הוא היה יקר מן הבשר הטרף בשיעור של 20%–40%, שהשתנה בין חלקיה השונים של הבהמה. בשר טרף מן החלק האחורי של הבהמה, שאותו העדיפו הנוצרים לאכול, עלה כ-1.2 זלוטי לק"ג, אך מחירו של

31 'וואס דערצעהלט...', דער מאמענט, 19 בינואר 1937, עמ' 8; 'אבגעשאפט שחיטה...', היינט, 10 בינואר 1937, עמ' 10; 'קאנפערענץ...', היינט, 27 בינואר 1937, עמ' 5.

32 'פון מארגען...', דער מאמענט, 16 בפברואר 1937, עמ' 6; '512 קאנצעסיעס...', דאס יודישע טאגבלאט, 26 בפברואר 1937, עמ' 12.

33 'פיעל שטעדטליך...', דאס יודישע טאגבלאט, 11 בינואר 1937, עמ' 6; 'גרויסער כאאס...', דאס יודישע טאגבלאט, 8 בינואר 1937, עמ' 11.

34 'שווערע...', דער מאמענט, 7 בינואר 1937, עמ' 5; 'פארוואס...', היינט, 13 בינואר 1937, עמ' 7; 'טרויעריגע לאגע...', היינט, 11 בינואר 1937, עמ' 5.

החלק הקדמי הטרף, שלא היה לו ביקוש, ירד ל-40–70 אגורות לק"ג. גם בערים אחרות, כלודז', לובלין וגורדונה, התייקר הבשר הכשר במידה ניכרת.³⁵ במקביל התייקר בשר העוף בערים השונות בשיעור שנע בין 15% ל-25%, מה שפגע מטבע הדברים גם באוכלוסייה הנוצרית.³⁶ התייקרות הבשר לא היתה תמיד תוצאה ישירה של המחסור בבשר כשר. בלודז', למשל, היא נבעה ממדיניות מכוונת של הקצבים היהודים, שמכרו לנוצרים את החלק האחורי הבלתי מנוקד במחיר זול במיוחד (כ-70 אגורות לק"ג), ופיצו עצמם על כך באמצעות ייקור הבשר הכשר ללקוחות היהודים.³⁷

3.ב. בשר כשר ובשר טרף — מכירה וצריכה

קצבים ושוחטים יהודים שביקשו לספק ללקוחותיהם בשר כשר התמודדו עם המשבר בדרכים שונות. לפי דיווחים פולניים יצאו 150 שוחטים מוורשה לשלזיה, שבה עדיין לא הוחל החוק, שחטו שם פרים ושלחו את בשרם לוורשה, שעה שאחרים עשו זאת באופן בלתי חוקי בעיירות הסמוכות לוורשה.³⁸ בוויילנה החלו, בעידודם של רבני ליטא, לנקר את החלק האחורי כדי להגיע לניצול מרבי של מכסת הבשר שהוקצבה לפי החוק. גם בפולין הקונגרסאית נשמעו קולות שקראו להסדרת הניקור, בהסבירם כי ההימנעות מביצועו לאורך השנים נבעה בעיקר משיקולים כלכליים של שלטונות הקהילה, שלא היו רשאים לגבות מס שחיטה מן הבשר המנוקד.³⁹ אולם באספה של 'אגודת הרבנים' בוורשה בחודש ינואר הוחלט כי אין להתיר את הניקור, אף שהדבר מותר לפי ההלכה, מחשש שמא לא יצליחו המנקרים לעשות את מלאכתם נאמנה בשל עומס העבודה שיוטל עליהם.⁴⁰

רבנות ורשה הביעה עמדה דומה, בהוסיפה שאין היא רוצה להיות אחראית לשינוי המדיניות הנהוגה זה שנים. לדבריה, דעתה תשונה רק אם כל רבני פולין יתירו לנקר.⁴¹

35 'פערקלערנט...' (הערה 30 לעיל); 'דער כאאס...', היינט, 7 בינואר 1937, עמ' 5; 'דער פרייז...' היינט, 10 בינואר 1937, עמ' 8; 'אויפן פלייש...', היינט, 19 בינואר 1937, עמ' 7; 'אויפן כשר...', דאס יודישע טאגבלאט, 22 בינואר 1937, עמ' 5; 'פון מארגען...', דער מאמענט, 16 בפברואר 1937, עמ' 6; 'וואס הערט זיך...', דער מאמענט, 21 במרס 1937, עמ' 8. מחירי הבשר הטרף המופיעים בעיתונות היהודית זולים מאלו המצוינים בפרסום פולני רשמי. לדוגמה, בפרסום כזה נכתב כי מחיר חלק קדמי של פרה הוא 93 אגודות לק"ג, ולא 70 אגורות; ראו *Warszawa w liczbach 1938*, Warszawa (1939?), pp. 24–25.

36 'דער פרייז...' (הערה 35 לעיל); 'וואס דערצעהלט...', דער מאמענט, 19 בינואר 1937, עמ' 8; 'די פרייזען...', 10 בפברואר 1937, עמ' 5.

37 'מארגען יום הדין...', דאס יודישע טאגבלאט, 24 בינואר 1937, עמ' 8.

38 'ווי האלט...', היינט, 3 בפברואר 1937, עמ' 5; 'פארשלאג...', דער מאמענט, 10 במרס 1937, עמ' 1–2; 'שטרענגע שטראף...', דאס יודישע טאגבלאט, 21 בפברואר 1937, עמ' 6.

39 'מארקוס, אויפן שחיטה...', דער מאמענט, 8 בינואר 1937, עמ' 10; 'ש' סטופניצקי, 'על שחיטה', דער מאמענט, 1 בינואר 1937, עמ' 4.

40 'די גרויסע...', דער מאמענט, 20 בינואר 1937, עמ' 5. 'אגודת הרבנים' שאיגדה את רבני פולין היתה באופן פורמלי בעלת צביון א-פוליטי, והקדישה את עיקר מעייניה למאבק בחילון, לחיזוק שמירת המצוות ולהגשת סיוע לרבנים. אולם חלק גדול ממנהיגיה נמנו עם שורות אגודת ישראל, ואנשי תנועת 'המזרחי' טענו כי במקרים רבים היא פעלה בשירותה.

41 'די שטעלונג...', דאס יודישע טאגבלאט, 31 בדצמבר 1936, עמ' 5; 'ל' מארקוס, 'אויפן

עם זאת היא נתנה יד חופשית לרב חיים פוזנר, חבר רבנות ורשה, שחפץ לקדם לבדו את ביצוע הניקור. הוא הביא לוורשה מנקרים מלודז', מלבוב ומביאליסטוק, חיכה שזקנם של המגולחים שביניהם יגדל, והעסיקם באטליוזים לצד 22 המנקרים שגרו בעיר. פעילות זו לא זכתה להצלחה רבה, ובשבוע הראשון של פברואר נוקרו רק 5 בהמות מתוך 450 הבהמות שנשחטו בוורשה.⁴²

המצוקה הקשה בשוק הבשר הניעה לבסוף את הרבנים לשנות את גישתם. בסוף חודש פברואר התירה רבנות לודז' את הניקור, וגם רבנות ורשה עשתה כן, אף על פי שהתנאי שקבעה – קבלת הסכמתם של כל רבני פולין – לא התקיים. כעבור חודש התקבלה החלטה גורפת בידי 'אגודת הרבנים' בפולין, וזו הנחתה את כל הקהילות להסדיר את ניקור הבשר.⁴³

רבים מהקצבים ומספקי הבשר בוורשה בחרו להתמודד עם המשבר בדרכים אחרות, שלא עלו בקנה אחד עם הלכות הכשרות. היו שמכרו ליהודים במחיר מוזל את החלק האחורי, שנאסר בחוק למכור אותו לנוצרים, וזאת למרות העובדה שלא עבר ניקור. אחרים העדיפו לבצע עסקה סיבובית: הם מכרו לנוצרים את החלק האחורי במחיר ממוחזר, השוק, קיבלו מקצבים נוצרים את החלקים הקדמיים של הבהמות שהומתו בירייה, ומכרו אותם ליהודים בהציגם אותו כבשר כשר. פתרון זה שירת גם את צורכי הקצבים הנוצרים, שהתקשו במכירת החלקים הקדמיים שבידיהם. היו גם קצבים שקנו חלקים פנימיים של בהמות שנורו ומכרו אותם ככשרים, ונוהג דומה שרר בבתי תמחוי יהודיים, שהאכילו את הנוקקים בבשר טרף.⁴⁴ דווח גם על נשים יהודיות המגיעות מן העיירות ומטפחות לראשן, קוננת בשר טרף וזול, ומוכרות אותו בין בתי היהודים במחיר גבוה יותר, שהעיד כביכול על כשרותו. מן העיירות והערים האחרות הגיע לוורשה גם בשר בהמות שנורו, והוא הוצג לקונים כבשר כשר. בין השאר הגיע משלוח של 100 בהמות יריות מהעיירה זקרוצ'ים לצד כמויות גדולות מאוד של בשר טרף מגרודנה.⁴⁵

בשל הצפתה של ורשה בבשר טרף שנמכר ככשר ירד הביקוש לבשר כשר בסוף חודש ינואר באופן דרסטי, ומכסת הבשר שהותר לשחטו לפי החוק לא נוצלה כלל בידי בעלי הזיכיונות המועטים, בשונה מערים רבות אחרות, שבהן לא ענתה מכסת

שחיטה...', דער מאמענט, 8 בינואר 1937, עמ' 10; 'ש' סטופניצקי, 'על שחיטה', דער מאמענט, 1 בינואר 1937, עמ' 4; 'די גרויסע...', דער מאמענט, 2 בינואר 1937, עמ' 5.
42 'אויפן פלייש...', היינט, 19 בינואר 1937, עמ' 7; 'די צאהל...', היינט, 28 בינואר 1937, עמ' 5; 'דער ראבינאט...', דער מאמענט, 4 בפברואר 1937, עמ' 6.
43 'לאדזער...', היינט, 25 בפברואר 1937, עמ' 8; 'ווארשאווער ראבינאט...', דאס יודישע טאגבלאט, 28 בפברואר 1937, עמ' 5; 'העניית צבור...', דער מאמענט, 29 במרס 1937, עמ' 1.
44 'ראו לדוגמה 'דער כאאס...', היינט, 7 בינואר 1937, עמ' 5; 'אויפן פלייש...', היינט, 19 בינואר 1937, עמ' 7; 'בעריכט...', היינט, 26 בפברואר 1937, עמ' 11; 'כסדרדיגע כאאס...', דער מאמענט, 8 בינואר 1937, עמ' 11.
45 שם; 'מאסען יודען...', דער מאמענט, 21 בינואר 1937, עמ' 5; 'ראבינאט...', דער מאמענט, 2 בפברואר 1937, עמ' 5; 'ווי האלט...', היינט, 3 בפברואר 1937, עמ' 5; 'צוויי גרויסע...', דאס יודישע טאגבלאט, 19 בפברואר 1937, עמ' 11.

הבשר השחוט על הביקוש.⁴⁶ לפיכך נראה, כי בדומה למתרחש בלודו' גם בוורשה לא נבעה העלייה במחיר הבשר הכשר – שלרוב לא היה כשר באמת – ממחסור בבשר וממצוקת הזיכיונות, אלא ממדיניות מכוונת של הקצבים, שניצלו את אוירת המצוקה לשם הגדלת רווחיהם.

השלטונות חששו כי תופעות אלו, שלא עלו בקנה אחד עם הוראות החוק, יובילו להמשך השליטה היהודית בשוק הבשר, ונאבקו בהן בחריפות. קצבים נוצרים שקנו חלקים אחוריים משחיטה כשרה נקנסו ב-1000 זלוטי. קנסות דומים, בתוספת שבועיים עד חודש מאסר, הוטלו על קצבים יהודים בוורשה ובמקומות נוספים בגין מכירת בשר בהמות יריות בחזקת כשר, יבוא בשר מן העיירות לערים או שחיטה ביתית שלא במסגרת המכסה המותרת.⁴⁷

מה היתה צריכת הבשר הכשר בשלושת החודשים הראשונים ליישום החוק? חוק הכשרות קבע כי מכסת הבשר הנשחט תיקבע בידי השלטון המקומי, בהתאם לצורכי האוכלוסייה. בחוזר של משרד החקלאות הפולני נאמר כי המפתח לכך יהיה כמות הבשר שנשחט בשנים 1935–1936, כאשר הנחת הבסיס היא, שרק 50%–60% מן הבשר שנשחט בעבר כהלכה נצרך בידי יהודים.⁴⁸ לפנינו נתונים על מכסות שחיטת הבשר ועל היקף השחיטה בכמה מערי פולין, אולם יש להניח, כי כמות הבשר שנשחט כהלכה לאחר החלת החוק אינה משקפת תמיד את היקף הצריכה בפועל של בשר כשר בידי יהודים. זו היתה קרוב לוודאי קטנה יותר, משום שחלק ניכר מן הבשר – לפי הערכות שונות כ-60% מן הבשר האחורי – נמכר לנוצרים.⁴⁹ מאידך גיסא היה גם בשר שנשחט בשחיטה ביתית ונצרך בידי יהודים בלא שנכלל במכסה הרשמית, מה שיכול היה להגדיל את צריכת הבשר הכשר בפועל. בתקופה הנדונה אין מידע על קיום שחיטה שכזו, אך ניתן להניח כי היא נערכה בהיקף ניכר למרות מדיניות הענישה המחמירה של השלטונות, כפי שהיה כעבור מספר חודשים, עת הגיע שיעורה לכ-25% מכלל הבשר הנסחר בשוק הבשר הוורשאי. אולם מכיוון שבמקרים רבים לא היתה זו שחיטה כשרה, קשה לדעת עד כמה השפיעה התופעה על היקף צריכת הבשר הכשר.⁵⁰ לאור הסתייגויות אלו יש להיזהר בשימוש בנתונים הרשמיים לשם קביעת ההיקף האמתי של צריכת הבשר הכשר בידי האוכלוסיה היהודית. עם זאת הם יוכלו לסייע בתיאור מגמות כלליות וללמד על מידת זמינותו של הבשר הכשר לצרכן.⁵¹

46 'שטארקע ירידה...', דער מאמענט, 22 בינואר 1937, עמ' 11.

47 ראו לדוגמה '2 וואכען ארעסט...', היינט, 1 בינואר 1937, עמ' 7; 'פערמשפט 4 קריסטליכע קצבים...', היינט, 23 בפברואר 1937, עמ' 6; 'שווערע שראפען...', היינט, 26 בפברואר 1937, עמ' 11.

48 מוסקוביץ' (הערה 25 לעיל), עמ' 35; 'היינט געהט...', היינט, 1 בינואר 1937, עמ' 9–10.

49 'חלול השם...', היינט, 11 בינואר 1937, עמ' 5. אמינותם של נתונים אלו היתה שנויה במחלוקת בין איגודי הקצבים השונים.

50 'ענדעקט...', דאס יודישע טאגבלאט, 3 במרס 1937, עמ' 5; 'ארעסטירט...', דאס יודישע טאגבלאט, 21 במאי 1937, עמ' 12; 'די רעזולטאטען...', דאס יודישע טאגבלאט, 3 ביולי 1937, עמ' 12.

51 'וואס הערט זיך...', דאס יודישע טאגבלאט, 18 בינואר 1937, עמ' 100; 'פרעסע קאנפערענץ...',

מכסות הבשר הכשר וניצולן, ינואר-מרס 1937

העיר	החודש (1937)	ההקצבה (משקל לפני שחיטה, בטונות)	הניצול בפועל (משקל לפני שחיטה, בטונות)	כמות בשר אכיל לנפש (ליהודים, בק"ג)
ורשה	ינואר	1906	904	1.34
	פברואר	* 975/1950	1014	1.51
	מרס	1000	1158	1.71
לודז'	ינואר	900	?	2.11
	פברואר	630		1.48
	מרס	450		1.05
וילנה	ינואר	215	מלא	2
	פברואר			
	מרס	160		1.5
לובלין	ינואר	470	מלא	2.37 לחודש
	פברואר	(הקצבה לרבעון)		
	מרס			
ראדום	ינואר	322.4 (הקצבה לרבעון)	?	2 לחודש
	פברואר			
	מרס			

* המכסה הוקטנה במהלך החודש בשל אי ניצול מכסת ינואר.

דאס יודישע טאגבלאט, 12 במרס 1937, עמ' 2; 'וואס הערט זיך...', דער מאמענט, 21 במרס 1937, עמ' 8; ל' מארקוס (הערה 39 לעיל); 'איין ווילנא...', מאמענט, 4 במרס 1937, עמ' 2; 'קאנטיגענט...', היינט, 8 בינואר 1937, עמ' 9; 'קאנטיגענט...', היינט, 18 בפברואר 1937, עמ' 6; 'וואס זאגט...', היינט, 12 במרס 1937, עמ' 11; 'פערקלערענט...', היינט, 3 במרס 1937, עמ' 6. חישוב כמות הבשר הזמין לאכילה נעשה לפי 55% מן 'המשקל החי' (משקל הבהמה לפני השחיטה), ניצול הנחשב מקסימלי לאחר ניקור. על שיעור ניצול שנע בין 45% ל-55% ראו '75 פראצ', היינט, 10 במאי 1937, עמ' 5; 'ענטפער...', דאס יודישע טאגבלאט, 2 ביוני 1939, עמ' 6.

השינויים בכמות הבשר שהוקצב מדי חודש ברבעון זה נבעו מפערים בין היקף הצריכה החזויה לבין הצריכה בפועל, ומשיקולי מדיניות של השלטונות. בינואר לא נוצלה בוורשה כל קצבת הבשר לשחיטה כשרה, אם בשל היעדר ביקוש ואם בשל אי מתן כמות מספקת של זיכיונות לקצבים, ולפיכך החליטו השלטונות להקטין את קצבת חודש פברואר באופן משמעותי. בחודש מרס הוחלט על הקטנת ההקצאה ביחס לצריכה בפועל בחודש שקדם לו, משום שהשלטונות ביקשו להיאבק בתופעת מכירת בשר השחיטה הכשרה לפולנים, ורצו לגרום לרבנות להורות על ניקור החלק האחורי.⁵²

צריכת הבשר החודשית הממוצעת של תושבי ורשה הגיעה בשנה זו ל-4.5 ק"ג בחודש.⁵³ אם נניח שצריכת הבשר של שומרי הכשרות היתה דומה גם לאחר הטלת 'גזרת השחיטה', הרי שמכיוון שבממוצע הוקצו לכל יהודי 1.1 ק"ג בשר כשר לחודש, נמצא שרק 33% מיהודי העיר אכלו בשר כשר בחודשים הראשונים של שנת 1937. בהנחה שגם בערים גדולות אחרות צרכו בממוצע כמות דומה של בשר, הרי ששיעור רוכשי הבשר הכשר בלודז' בתקופה זו היה 37.1%, בוויילנה 42%, בראדום 57% ובלובלין 48%.

כאמור, יש מקום לפקפק ביכולתם של הנתונים הרשמיים לספק מידע אמין על היקף צריכת הבשר הכשר. כמו כן ייתכן כי צריכת הבשר של שומרי הכשרות היתה נמוכה מן הממוצע בשל עלותו הגבוהה, וידוע גם כי היו שומרי כשרות שהפסיקו לצרוך בשר בקר בשל חשש מהונאה והחלו לצרוך בעיקר עופות. לפיכך סביר ששיעור שומרי הכשרות היה בפועל גבוה יותר. עם זאת, מקורות נוספים המתארים את שוק הבשר בוורשה ובלודז' מלמדים, כי הערכות אלו אינן רחוקות מן המציאות. כאמור, קצבים יהודים רבים בוורשה מכרו בשר טרף שנחזה ככשר, וכמותו היתה רבה כל כך, עד שהדבר הביא לאי ניצול מכסת הבשר שהותר לשחיטה. בחלוף שבוע מהחלת החוק הודיעה רבנות העיר כי בדיקותיה העלו ש-70% מיהודי העיר צורכים בשר טרף. במקרים רבים הם רכשו בשר מן החלק האחורי הלא מנוקד, שנמכר באטליזים יהודיים במחיר של 1.2 זלוטי לק"ג, לעומת החלק הקדמי הכשר, שנמכר שם ב-2.5 זלוטי לק"ג. בשבועות העוקבים נמכרו גם כמויות רבות של בשר שנשחט בוורשה בשחיטה מכנית או בשר בהמות שנורו בעיירות ונמכרו ככשרות, והיו מי שקנו חלקים קדמיים באטליזים נוצריים, ששם הם נמכרו בכשליש ממחירם באטליזים יהודיים. מפעלי נקניק מכרו נקניק 'כשר' מבשר בהמות יריות, וגם הבית האקדמי היהודי, שסיפק מזון לסטודנטים שלמדו בוורשה, החליט לרכוש בשר טרף, כדי לחסוך 15% מעלות הבשר (23 אגורות לכל ק"ג).

בחלוף חודשיים הודיעה רבנות ורשה כי רוב יהודי העיר צורכים בשר טרף, ובחוגי

52 'וואס זאגט...', היינט, 12 במרס 1937, עמ' 11; 'כשרות...', היינט, 26 במרס 1937, עמ' 13; 'פרעסע קאנפערענץ...', דאס יודישע טאגבלאט, 12 במרס 1937, עמ' 2.
53 Warszawa w liczbach (הערה 35 לעיל), עמ' 20.

אגודת ישראל נטען, כי 80% מכלל הבשר שנורה בוורשה נמכר ליהודים ככשר.⁵⁴ גם בחודש השלישי ליישום החוק היה המצב דומה. בתי תמחוי המשיכו להאכיל את הסועדים בהם בכשר טרף, אטליזים יהודיים מכרו בשר טרף ככשר, וכמעט כל החלקים הקדמיים והפנימיים של הבהמות שנשחטו בשחיטה מכנית נמכרו ליהודים. הזלזול בכשרות היה נפוץ כל כך, עד שרבה של יבורזנו, הרב צבי הירשהורן, הצהיר כי אויבי היהודים הצליחו לשבור את רוחם בתוך זמן קצר מאוד, ולהביא לנטישת אחד המאפיינים הבסיסיים של החיים היהודיים.⁵⁵ ואכן במסיבת עיתונאים שקיימה רבנות ורשה לסיכום הרבעון הראשון של שנת 1937 טענו נציגיה, כי 75% מיהודי ורשה אוכלים טרפות, זאת בהסתמך על הירידה החדה שחלה בצריכת הבשר הכשר.⁵⁶ ייתכן שהיו קונים תמימים אשר ביקשו לרכוש בשר כשר ואכלו בשגגה בשר טרף, אך רובם ידעו כי הבשר הנמכר להם באטליז היהודי ומוצג ככשר אינו כזה. ברור כי מי שקנה בשר זול יותר ידע היטב מדוע הוא זוכה להנחה במחיר, וגם רבני ורשה הודו כי אזהרותיהם על הצורך בבדיקת מקור הבשר נופלות על אוזניים ערלות, וכי ההמונים ממשיכים לקנות במודע בשר טרף מיהודים ומפולנים. ההתעלמות מאזהרות בדבר אי כשרות הבשר נמשכה לעתים גם כאשר נאמר לקונים במפורש כי הם רוכשים בשר טרף, והוויכוחים בין הקונים ובעלי האטליזים לבין המוכיחים אותם הגיעו אף לידי תגרות ידיים.⁵⁷

כמובן היו גם מי שביקשו לאכול בשר כשר, ולפיכך הקפידו לרכוש בשר יקר באטליזים יהודיים כשרים. במקרים רבים הוברר להם כי הקצבים הונו אותם, ומכרו להם בשר טרף במחיר יקר, כדי להטעותם ולגרום להם לחשוב שמדובר בכשר כשר. מקרים אלו, לצד חוסר האפקטיביות של השגחת הכשרות בוורשה, גרמו לכך שמי שהוגדרו כ'פרומערס' (אדוקים, חרדים), הפסיקו לאכול בשר בקר. העשירים שבהם אכלו בשר עוף, שמחירו האמיר, והאחרים הסתפקו באכילת ירקות מבושלים וקטניות. ההימנעות מקניית בשר כשר בידי מי שבאמת היו מעוניינים בכך הקטינה את הביקוש לו, מה שכמובן לא המריץ את הקצבים לטרוח להשיגו. הדבר גם הקטין בעקיפין את

54 'כסרדיגע כאאס...', דער מאמענט, 8 בינואר 1937, עמ' 11; דער מאמענט, 17 בפברואר 1937, עמ' 5; 'דער ראבינאט...', היינט, 10 בינואר 1937, עמ' 9; 'טרועריגע לאגע...', היינט, 11 בינואר 1937, עמ' 5; 'הרב פויזנער...', היינט, 22 בינואר 1937, עמ' 11; 'ווי האלט...', היינט, 3 בפברואר 1937, עמ' 5; 'הרב פויזנער...', היינט, 5 בפברואר 1937, עמ' 11; 'ווארשטען פאבריק...', דאס יודישע טאגבלאט, 26 בינואר 1937, עמ' 6; מענדל קאמינער, 'וואס ווערט פארט...', דאס יודישע טאגבלאט, 5 במרס 1937, עמ' 4.

55 'אלע פאדערשטע טיילען...', דאס יודישע טאגבלאט, 24 במרס 1937, עמ' 6; צבי הירשהארן, 'דער פערברוך...', דאס יודישע טאגבלאט, 29 במרס 1937, עמ' 6; 'סקאנדאלען טאג...', דער מאמענט, 15 במרס 1937, עמ' 5; 'כשרות פראגע...', היינט, 26 במרס 1937, עמ' 13.

56 '75 פארצ...', היינט, 10 במאי 1937, עמ' 5. החישוב אינו מדויק, שכן הוא מתייחס לכל כמות הבשר הכשר שנשחטה בעבר ושנשחטה בתקופה זו כאילו נצרכה בידי יהודים, מה שהיה רחוק מן האמת.

57 שמשון שטאקהאמער, 'כשרות', דאס יודישע טאגבלאט, 19 בפברואר 1937, עמ' 3; 'דער כאאס...', היינט, 8 בינואר 1937, עמ' 8; 'בעריכט...', היינט, 26 בפברואר 1937, עמ' 11; 'ראבינאט...', דער מאמענט, 2 בפברואר 1937, עמ' 5.

מכסת הבשר המותר לשחיטה, שכן היא נקבעה גם בהתאם לביקוש העכשווי, ולא רק בהסתמך על הצריכה בעבר.⁵⁸ בעיתונות האורתודוקסית הופנו טענות קשות לרבנות העיר, ולצדן בקשה לדאוג לכל הפחות לכשרותם של שני אטליזים בוורשה כולה (!) כדי לאפשר לשומרי הכשרות לאכול בשר. היו גם רבים שפנו לרבנות והתנדבו לסייע לה בפיקוח על כשרות האטליזים, אך בקשתם לא נענתה.⁵⁹

בחודשים שלאחר החלת החוק הודיעה רבנות ורשה מספר פעמים שאין לסמוך על כשרות האטליזים היהודיים, כולל אלו שתלו בחזיתם שלט 'כשר'. היא אמנם המליצה לברר עם רבני הרבעים היכן ניתן לקנות בשר, אך קבעה שלאמתו של דבר כמעט שאין אפשרות לקנות בשר כשר, בשל מספרם הנמוך של משגיחי הכשרות ואי הצלחתם להתמודד עם הצפת השוק בטרפות.⁶⁰ יזמתה של הרבנות להגדיל את מספר משגיחי הכשרות באמצעות הטלת מיסוי נוסף על הקצבים טורפדה בידי השלטונות, וגם ההחלטה על החתמת הבשר בחותמות כשרות, שהתקבלה באספת רבני פולין, לא יושמה בשלב זה.⁶¹ הטיפול בהשגחת הכשרות הופקד בידי הרב חיים פוזנר, שביקש לפתור את בעיית הכשרות באמצעות ניקור הבשר השחוט; אולם הדבר לא עלה בידו. בינו לבין חבריה האחרים של רבנות העיר התגלעו מחלוקות קשות, והן הביאו לחילופי האשמות הדדיות ולשיתוק הפעילות בתחום השגחת הכשרות. רק התערבותו של האדמו"ר מגור, הרב אברהם מרדכי אלטר, הביאה ליישוב המחלוקת ויצרה תנאים לפעילות משותפת של כל רבני הרבעים למען הסדרת הכשרות.⁶² במקביל פעלו יחד אגודת ישראל האורתודוקסית, המזרחי הציוני-אורתודוקסי ואחדות ישראל הרוויזיוניסטית-אורתודוקסית, והחליטו עם הרבנות על הקמת 'ועד כשרות' שיונהג בידי שבעה מרבני הרבעים ויפעל לחיזוק ההשגחה. למרות הקמת הוועד והרחבת היקף ההשגחה, ואף שיושרו ההדורים בין חברי רבנות העיר, לא נוהלה פעילות משמעותית לשיפור מצב הכשרות בשלשת החודשים הראשונים להחלת החוק.⁶³

הניסיונות לשיפור השגחת הכשרות לוו בפעילות הסברה אינטנסיבית, אולם זו

58 'כסדרדיגע ירידה...', דער מאמענט, 17 בפברואר 1937, עמ' 6; 'די יאטקע...', היינט, 1 באפריל 1937, עמ' 11; 'דער האנדעל...', היינט, 16 בפברואר 1937, עמ' 6; 'די לאגע...', דאס יודישע טאגבלאט, 15 בפברואר 1937, עמ' 5.

59 קאמינער (הערה 52 לעיל); 'דער רב פויזנער...', היינט, 14 בפברואר 1937, עמ' 9.

60 'טרויעריגע לאגע...', היינט, 11 בינואר 1937, עמ' 5; 'הרב פויזנער...', היינט, 5 בפברואר 1937, עמ' 11; 'דער וועה...', היינט, 10 במרס 1937, עמ' 5; 'כסדרדיגע...', דער מאמענט, 8 בינואר 1937, עמ' 11; 'ראבינאט...', דער מאמענט, 2 בפברואר 1937, עמ' 5.

61 'די גרויסע אסיפה...', דער מאמענט, 20 בינואר 1937, עמ' 5; 'כאאס...', דאס יודישע טאגבלאט, 7 במרס 1937, עמ' 8.

62 'דער כשרות קאמף...', היינט, 18 במרס 1937, עמ' 5; 'דער וועה געשריי...', היינט, 10 במרס 1937, עמ' 5; 'כשרות פראגע...', היינט, 26 במרס 1937, עמ' 13. במסגרת הוויכוחים הפנימיים נטען כלפי הרב פוזנר כי 8% מהאטליזים היהודיים מוכרים בשר טרף, אך מדיווחים אחרים, שחלקם נזכרו לעיל, עולה שהשיעור היה גבוה בהרבה.

63 דער מאמענט, 17 בפברואר 1937, עמ' 5; 'פון אן פערשאפטע קאנטראל...', היינט, 22 בפברואר 1937, עמ' 5; דאס הפקות...', דאס יודישע טאגבלאט, 15 במרס 1937, עמ' 6; 'די כשרע...', שם.

נחלה כישלון דומה. אגודת ישראל הכריזה על קיום חודש תעמולה בנושא, וגם השומר הדתי רתם את חניכיו לכך. אישים כהלל צייטלין פנו למי שהוגדרו כ'יהודים קרים', שאינם 'פרומערס' ואינם חילונים, וכתבו על המשמעות הדתית והלאומית של השחיטה ועל יתרונותיה ההיגייניים וההומניים. לצדם פעלו מנהיגים רבניים שהוציאו כרוזים ובהם הדגישו את חשיבותה הדתית של הכשרות ואת הדבקות בה לאורך הדורות. בכרוז שפרסם הרב יצחק מנחם דנציגר, האדמו"ר מאלכסנדר, נאמר:

קול ענות אנכי שומע כי בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] נתרופפה שמירת הכשרות ובפרט בענייני הבשר הכשר. אוי לנו שכך עלתה בימינו. אבתה"ק [אבותינו הקדושים] פשטו צוארם נשחטו ונהרגו ומאסו בחייהם בעד קידוש שמו ית' [יתברך] להיותם עבד קדוש לד' ... חוסו על נפשכם ועל נפש זרעכם ולא תגעלו נפשכם.⁶⁴

בלודז', שהיתה בה אוכלוסייה חסידית גדולה לצד המוני פועלים, שררה מציאות דומה. חלק ממקבלי הזיכיונות למכירת בשר כשר היו רמאים שעוד קודם להחלת החוק הונו את לקוחותיהם ומכרו בשר טרף ככשר, וקצבים רבים מכרו את החלק האחורי של הבשר השחוט במחיר מוזל לנוצרים, שעה שליהודים נמכר בשר בהמות שונרו. להערכת גורמים אורתודוקסים, בחלוף שלשה חודשים מיום החלת החוק צרכו כ-80% מיהודי לודז' בשר טרף.

מצב זה, והעובדה שגם כאן נאלצו ה'פרומערס' להימנע כליל מאכילת בשר, יצרו תרעומת קשה כלפי הקהילה, שנשלטה בידי אגודת ישראל, ונתפסה כאחראית למצב. תלונות נשמעו גם נגד רבנות לודז', שהכריזה כי הבשר בהשגחתה כשר אך בד בבד הודתה שיש בשר טרף שנמכר ככשר ולא הורתה כיצד להבחין בין כשר לטרף. במהלך חג הפסח נישאו בשטיבלים ובכתי הכנסת דברים חריפים נגד הנהגת הקהילה, ובעקבותיהם צרו אלפים על בנייני הקהילה, כשהם מאיימים לפגוע גם ברבני העיר. ההמון התפזר רק לאחר שרבני העיר הבטיחו לפעול לשיפור מצב הכשרות, כשהוא מביע ספקות ביכולתם לעשות זאת.⁶⁵ קשה לדעת מה היתה התמונה המדויקת בעריה ובעיריותיה האחרות של פולין בחודשים אלו, אך מדיווחים מלובלין, ממחוז קיילצה וממחוז ורשה עולה, כי בעיירות רבות לא היה די בשר כשר לאכילה, כך ששמירת הכשרות שם היתה כרוכה בקשיים רבים. כן ידוע, כי היה בעיירות בשר רב של בהמות יריות שהוצג כבשר כשר.⁶⁶

64 הציטוט מתוך דאס יודישע טאגבלאט, 7 במרס 1937, עמ' 4, וראו 'אויפרוף...', דאס יודישע טאגבלאט, 11 בינואר 1937, עמ' 2; הלל צייטלין, 'וועגען א חדש...', דער מאמענט, 21 בינואר 1937, עמ' 3; ש' סטופינצקי, 'על שחיטה', דער מאמענט, 1 בינואר 1937, עמ' 4; 'רעליגיעז נאציאנאלע...', היינט, 15 בינואר 1937, עמ' 11; 'דער חדש...', היינט, 18 בפברואר 1937, עמ' 5.

65 'דער האנדעל...', היינט, 16 בפברואר 1937, עמ' 6; 'טויזענטער...', היינט, 6 באפריל 1937, עמ' 5; 'מהומה...', דאס יודישע טאגבלאט, 10 בינואר 1937, עמ' 10; 'גרויסער...', דאס יודישע טאגבלאט, 8 בינואר 1937, עמ' 11; 'טרפה...', דאס יודישע טאגבלאט, 1 באפריל 1937, עמ' 12.

66 'פיעל שטעטדליך...', דאס יודישע טאגבלאט, 14 בינואר 1937, עמ' 6; 'ספ'עהלט...', דאס

4. התייצבות שוק הבשר

4.א. מכסות השחיטה

עד ראשית אפריל 1937 הוסדרו רוב הבקשות לקבלת זיכיונות למסחר בבשר כשר. אמנם היו עיירות שבהן לא נתנו זיכיונות לשוחטים ולקצבים עד אוגוסט 1937, מה שיצר מצוקה קשה בקרב צרכני הבשר הכשר שם, אך היו אלו מקרים חריגים.⁶⁷ לפיכך בדרך כלל שיקפו מכסות הבשר שהותר לשחיטה את היקף הביקוש לבשר כשר, תוך התבססות על נתוני הצריכה בחודשים הקודמים. עם זאת, לעתים נוצר מחסור בבשר בערים הגדולות בשל אי התחשבות בחגים, שבהם חלה עלייה בביקוש, ולעתים נשמעו תלונות על כך שהמכסה קטנה ביחס לביקוש.⁶⁸ בעיירות הקטנות היתה התופעה שכיחה יותר בשל שרירות לבם של השלטונות המקומיים, שקבעו מלכתחילה מכסות קטנות מדי, או אסרו כליל על שחיטה כקנס על חריגה מן המכסה שנקבעה בחודש הקודם.⁶⁹ אף שבידינו נתונים על מכסות השחיטה בכמה מערי פולין, קשה לדעת האם אכן הביא הקיצוב למחסור בבשר כשר. ברור כי אילו הקפידו כל היהודים על אכילת בשר כשר היו המכסות יוצרות מחסור, אך בהתחשב בהיקף הרחב של אכילת בשר טרף נראה שהן היו הוגנות בדרך כלל. לדוגמה, בקיילצה היתה המכסה במרס 1937 277 טון, והופחתה כעבור חודש ל-101 טון, ככל הנראה בשל היקף צריכה נמוך. גם אם נניח שכל יהודי העיר אכלו אך ורק בשר כשר, הרי שבתחילה הוקצבו להם כ-8.5 ק"ג לאדם, מה שמסביר את הורדת המכסה לשיעור שיספק 3.4 ק"ג לכל אחד מהם.⁷⁰ בלודז' הגיעה מכסת הבשר במרס 1938 ל-650 טון. אם היתה אמת בטענה שרק כ-20% מיהודי העיר צרכו בשר כשר, הרי שלכל אחד מהם הוקצבו כ-8.6 ק"ג בשר.⁷¹ לעתים הוקצבה לאוכלוסייה היהודית מכסת בשר כשר קטנה מדי, אך היא הוגדלה בשל המחסור שיצר הקיצוב. בביאליסטוק נקבעה בחודש מאי 1937 מכסה של 124 טון, לפי חישוב של 1.5 ק"ג בשר כשר לנפש. הדבר הביא לכך שבשבוע האחרון של אותו

יודישע טאגבלאט, 23 במרס 1937, עמ' 6; 'מעלדונג...', דאס יודישע טאגבלאט, 16 במרס 1937, עמ' 6; 'וואס הערט זיך...', דער מאמענט, 21 במרס 1937, עמ' 8.
 67 'וואס דערצעהלט...', דער מאמענט, 29 באוגוסט 1937, עמ' 10.
 68 'נישט געקוקט...', היינט, 25 במרס 1938, עמ' 11; 'צוזאמענפאהר...', היינט, 14 במרס 1938, עמ' 6.
 69 'וואס דערצעהלט...', דער מאמענט, 29 בנובמבר 1937, עמ' 6; 'א גאנצע שלאכט...', דער מאמענט, 4 בינואר 1937, עמ' 5; 'רב פערמשפט...', דער מאמענט, 28 ביולי 1937, עמ' 5; 'קראסניסטאור...', דאס יודישע טאגבלאט, 31 באוגוסט 1937, עמ' 5; 'איין די שטעטלעך פעלט כשר פלייש', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 27 בדצמבר 1937, עמ' 4.
 70 'פערקלערענט...', דאס יודישע טאגבלאט, 4 באפריל 1937, עמ' 8. על צריכת הבשר הממוצעת ראו לעיל ליד ציוני הערות 53–54.
 71 אם נניח שצרכני הבשר הכשר בלודז' צרכו בשר בכמות שלא עלתה על הממוצע, הרי ששיעורם בקרב יהודי העיר הגיע ל-37%, נתון המגבה את החישוב שבטבלה שלעיל, הנסמך על מכסות השחיטה. יש להניח שבלודז' היתה הצריכה הממוצעת דומה לזו שבוורשה. ראו 'ספעציאלע צוגאב...', דאס יודישע טאגבלאט, 28 בפברואר 1938, עמ' 5.

חודש אזל כליל הבשר הכשר מן השוק. בחודשים העוקבים הוגדלה המכסה בהדרגה, עד שהגיעה לשיעור של 164 טון במרס 1938.⁷²

גם בוורשה הוקטנו לעתים המכסות מסיבות אובייקטיביות, שלא הותירו מקום לתלונות מצד האוכלוסייה היהודית. כך היה ביולי 1937 וביולי 1938, עת הודתה העיתונות היהודית כי הקטנת מכסות השחיטה נבעה מירידה בצריכת הבשר או מסכסוכים בין איגודי הקצבים היהודים, וזאת למרות תלונות הרבנות על המחסור שיצרה כביכול ההפחתה.⁷³ עם זאת היו מקרים שהשלטונות עשו שימוש פוליטי במכסות, והדבר גרם למחסור בבשר ולעליית מחירו. כך היה בוורשה בשנת 1939, כאשר במסגרת המאבק ביזמה להטלת איסור מוחלט על השחיטה הכריזו המפלגות היהודיות והרבנות על שבועיים ללא אכילת בשר. השביתה הביאה לאי ניצול מכסת השחיטה של חודש מרס 1939. כאקט של ענישה הופחתה המכסה בחודשים שלאחר מכן, אף שברור היה, כי הירידה בצריכה שנרשמה בחודש מרס לא שיקפה כל שינוי בדפוסי צריכת הבשר הכשר.⁷⁴

נתוני מכסת הבשר שנקבעה לוורשה מלמדים, כי אם אכן רק כ-25% מיהודי העיר צרכו בשר כשר, כטענת הרבנות, הרי שהמכסה שנקבעה לה בשנים 1937–1938 אפשרה בתחילה צריכה הדומה לצריכה הממוצעת, שהגיעה כאמור לכ-4.5 ק"ג לחודש. כאמור, סביר שהקטנת המכסה הכללית, המשתקפת בטבלה, נבעה לרוב מן הירידה בביקוש. עם זאת קשה להסיק מסקנות נחרצות מהנתונים הרשמיים על הקצבות הבשר הכשר, שכן חלקו של הבשר השחוט נמכר לנוצרים, והיה גם בשר כשר שנשחט שלא כחוק ולא נכלל בנתונים הרשמיים.⁷⁵

72 124,000 קילא... נייע ביאליסטאקער צייטונג, 30 במאי 1937, עמ' 4; 'ביאליסטאק בלייבט...', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 22 ביוני 1937, עמ' 4; 'פסעלט כשרע פלייש', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 29 באוגוסט 1937, עמ' 4; 'פארגרעסערט...', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 25 באוקטובר 1937, עמ' 4; 'פארגרעסערט...', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 23 בדצמבר 1937, עמ' 4; 'ניט פארגרעסערט...', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 25 בפברואר 1938, עמ' 6.

73 'גרויסע כשרות...', דאס יודישע טאגבלאט, 6 באוגוסט 1937, עמ' 11; 'דער סיבה...', דאס יודישע טאגבלאט, 27 ביוני 1938, עמ' 3; 'ווידער פערקלערענט...', היינט, 22 ביוני 1938, עמ' 5.

74 'פערקלענערט...', דער מאמענט, 3 באפריל 1939, עמ' 13.

75 לינאר-מרס 1937 — צריכה בפועל. ראו שם; 'די יאטקע...', היינט, 1 באפריל 1937, עמ' 11; 'ווידער פערקלענערט...', היינט, 28 במאי 1937, עמ' 11; '80,000...', דאס יודישע טאגבלאט, 10 בנובמבר 1937, עמ' 5; 'קאנטיגענט...', דאס יודישע טאגבלאט, 3 בינואר 1938, עמ' 5; '800,000...', דאס יודישע טאגבלאט, 3 בפברואר 1938, עמ' 5; 'ראבינאט...', דאס יודישע טאגבלאט שם, 27 באפריל 1938, עמ' 5; 'פארגרעסערט...', דאס יודישע טאגבלאט, 23 ביולי 1939, עמ' 7; 'אספה...', דאס יודישע טאגבלאט, 12 במאי 1939, עמ' 11; 'דער סיבה...' (הערה 73 לעיל); 'נישט געקוקט...' (הערה 68 לעיל); 'פערקלענערט...', היינט, 8 במאי 1939, עמ' 5; 'געהעכט...', היינט, 23 במאי 1939, עמ' 11; '720...', היינט, 1 ביוני 1939, עמ' 5; 'דער קאנטיגענט...', היינט, 27 ביוני 1939, עמ' 5.

מכסת הבשר הכשר וניצולה, ורשה 1937–1939

12	11	8	7	6	5	4	3	2	1	חודשים	השנה
750	830		600	870	940	1,000	1,158	1,014	904	הקצבה (משקל חי, טונות)	1937
4.4	5		3.5	5.2	5.5	5.9	6.8	6	5.3	לנפש 25%) מהיהודים, (ק"ג)	
			600	803	830	780	900	800	871	הקצבה (משקל חי, טונות)	1938
			3.5	4.8	5	4.6	5.3	4.8	5.2	לנפש 25%) מהיהודים, (בק"ג)	
		680	600	720	700	700	840			הקצבה (משקל חי, טונות)	1939
		4	3.5	4.1	4.1	4.1	5			לנפש 25%) מהיהודים, (בק"ג)	

גם נתוני משרד החקלאות הפולני מצביעים על ירידה במכסות השחיטה הכשרה בכמה מערי פולין לאחר הרבעון הראשון של 1937:

שיעור השחיטה הכשרה ביחס לכלל השחיטה (באתוזים)

פריים	ורשה	לודז'	לבוב	קרקוב	וילנה
פברואר 1937	36	43		40	23
נובמבר 1937	16	25	10	18	
פברואר 1937	16	37	33	32	14
נובמבר 1937	11	26	14	22	18

לדברי המשרד הירידה חלה משהובהר מעבר לכל ספק, כי חלק גדול מן האוכלוסייה היהודית אינו צורך בשר כשר, דבר שהביא לאי ניצול מכסות השחיטה ולהפניית בשר משחיטה כשרה לשוק הפולני. בוורשה נמשכה הירידה בשיעור בשר הבהמות שנשחטו כהלכה, ובשנת 1938 הוא הגיע ל-14% בלבד מכלל הבשר הנשחט.⁷⁶ משמעותם של נתונים אלו מרחיקת לכת, שכן בהתחשב בכך שכ-56% מהבשר שנצרך בוורשה היה בשר חזירים וסוסים, הרי ששיעור בשר הבהמות הכשרות שנשחטו כהלכה הגיע לכ-6% בלבד מכלל הבשר שנצרך בוורשה בשנת 1938. מכיוון ששיעור האוכלוסייה היהודית הגיע ל-29% מתושבי העיר, נמצא שרק כ-20% מהם אכלו בשר כשר, ירידה משמעותית בשיעורם גם ביחס לחודשים הראשונים של 1937.⁷⁷

היו ערים ועיירות שהשחיטה הכשרה נאסרה בהן לחלוטין בתקופה זו. לעתים נבע הדבר מהחלטות בלתי חוקיות של השלטון המקומי, ועם אלה ניתן היה להתמודד באמצעות קבילות שהוגשו לשלטון המרכזי.⁷⁸ אולם באזורים שבהם היו היהודים פחות מ-3% מן האוכלוסייה היה האיסור מעוגן בחוק, כפי שהיה בחבלי המערב – פומרניה, פוזנן ושלזיה. עם החלת החוק פגע האיסור במספר קטן של יהודים. אולם באפריל 1937 שונו גבולות המחוזות, וערים בעלות אוכלוסייה יהודית גדולה יחסית, כמו ולוצלאווק וקאליש, אשר השתייכו לחבלי ורשה ולודז', נכללו בתחום חבל פוזנן. הטלת האיסור הקשתה על שומרי הכשרות, והם נאלצו להביא בשר מן הערים הסמוכות, שנתרו בשטח שיפוטם של חבלי לודז' וורשה. כעבור שנה ניתן אישור להגדלת מכסות השחיטה בערים אלו, תוך התחשבות בכך שהן מספקות בשר גם לחבלי המערב, מה שהקל במעט על מצוקת היהודים שם.⁷⁹

4.ב. בשר כשר ובשר טרף – מכירה וצריכה

בראשית אפריל 1937 נערך בוורשה כנס גדול של בעלי האטליזים, ובו הביעו הנוכחים חרטה על שמכרו בשר טרף, הונו את הלקוחות בהציגם בשר טרף ככשר וגרמו בכך ל'פרומערס' שלא לאכול כלל בשר. בנוסף התחייבו כל הנוכחים כי תופעות אלו תיפסקנה.⁸⁰ גם רבנות ורשה, משהתגברה על המחלוקת הפנימיות שפילגוה, החלה לפעול ביתר מרץ לתיקון המצב. בכינוס רבנים גדול הוחלט בשנית על הקמת 'ועד כשרות', אלא שהפעם עברה ההחלטה לפסים מעשיים. הקצבים אמנם מנעו את יישום החלטת 'ועד הכשרות' על מינוי 'נאמני כשרות', משום שלא הסכימו לספק את המימון

76 'מע'האט פערקלערענט...', היינט, 7 בינואר 1938, עמ' 11; 'אידען עסען...', היינט, 29 בינואר 1939, עמ' 7.

77 זאת בהנחה, שצריכת הבשר של היהודים היתה זהה לזו של הפולנים. לנתוני צריכת בשר חזיר נכונים ל-1937 ראו *Warszawa w liczbach* (הערה 35 לעיל), עמ' 20.

78 'פארמאכט...', דער מאמענט, 13 ביולי 1937, עמ' 5; 'גארוואלינער...', היינט, 14 באפריל 1939, עמ' 11.

79 'עברכאטען...', דער מאמענט, 5 באפריל 1937, עמ' 5; 'שחיטה פערבאט...', היינט, 6 באפריל 1938, עמ' 6.

80 'די יאטקע...', היינט, 1 באפריל 1937, עמ' 11.

למשכורותיהם, אך הרבנות החלה בהפעלת רבנים ו'בעלי בתים' מתנדבים שתפקדו כמשגיחי כשרות. יזמת הרבנות זכתה לתמיכת השלטונות, שהסתייגו ממכירת הבשר הטרף בידי יהודים, שכן היא סייעה לשימור האחיזה היהודית בשוק הבשר הוורשאי.⁸¹ מהלך זה הביא להענקת הכשר לכ-150 אטליזים, שעה ש-450 האטליזים האחרים שהחזיקו בזיכיון למכירת בשר לא זכו בהכשר, ונמנעה מהם קבלת בשר ממכסת השחיטה הכשרה. הרבנות הודיעה כי אין לקנות בשר באטליז שאינו מצוי תחת השגחה, שכן מובטח כי הבשר הנמכר שם אינו כשר, ופעלה יחד עם איגוד האטליזים הכשרים לשלילת זיכיונות ולהטלת קנסות על מי שמכרו בשר טרף ככשר.⁸² הפעילות למיסוד מערכת הכשרות לוותה בניסיונות לגיוס החברה האורתודוקסית למאבק במכירת טרפות וביזמות להטלת סנקציות חברתיות-דתיות על המוכרים. כך ביקשה הרבנות לכנס את 600 גבאי בתי הכנסת והשטיבלים כדי שירתמו את המתפללים למשימה זו, והעלתה יזמות לאסור על כניסתם של מוכרי הטרפות לבתי הכנסת ולמנוע קיום קשרי נישואין עמם.⁸³

צעדים אלו לא הביאו לפתיחת עידן חדש בשוק הבשר הוורשאי, ומכירת הבשר הטרף נמשכה כבעבר. בהמות שנורו בעיירות או נשחטו בוורשה בשחיטה מכנית נמכרו ככשרות. בתי תמחוי וכ-90% ממתבחי הפועלים והמסעדות היהודיות האכילו את הצרכנים בבשר טרפה. 450 הקצבים בעלי הזיכיון שלא זכו להכשר המשיכו למכור בשר אף שלא קיבלו דבר מן המכסה הכשרה. רבים מהם אף נמנו עם מקימי איגוד הקצבים מוכרי הטרפות, שחבריו מכרו ליהודים בשר משחיטה מכנית. לצדם היו חסידים שמכרו לעמיתיהם בשר 'גלאט כשר' שהתגלה כטרף, ואף מפעלי נקניק רבים השתמשו בבשר כזה.⁸⁴ משגיחי הכשרות והרבנים שניסו ליישם את החלטות הרבנות ולאסור על מכירת בשר טרף הוכו לעתים בידי הקצבים; אלה נהגו באלימות גם כאשר הסתפקו המשגיחים בהסבת תשומת לבם של הקונים לכך שהם רוכשים בשר טרף. בשל שכיחות התופעה נאלצה הרבנות לפנות לעזרת המשטרה הפולנית, וזו התבקשה לסייע לרבנים באכיפת חוקי הכשרות.⁸⁵

81 'ענדליך צוגערטעטען...', דאס יודישע טאגבלאט, 21 באפריל 1937, עמ' 6; 'טייל קצבים...', דאס יודישע טאגבלאט, 28 באפריל 1937, עמ' 5; 'גרויסע בעראטונג...', דאס יודישע טאגבלאט, 3 במאי 1937, עמ' 5; 'רעגירונגס קאמיסאר...', היינט, 14 באפריל 1937, עמ' 5.

82 'דער וואס...', היינט, 19 באפריל 1937, עמ' 5; 'בלויז 150...', היינט, 6 ביוני 1937, עמ' 9; 'געגען הפקרות...', דאס יודישע טאגבלאט, 18 ביולי 1937, עמ' 6; 'די קצבים...', דאס יודישע טאגבלאט, 8 ביולי 1937, עמ' 6.

83 'ראבינאט...', היינט, 6 במאי 1937, עמ' 5; 'די קצבים...', דאס יודישע טאגבלאט, 6 במאי 1937, עמ' 6.

84 90' פראצ...', דאס יודישע טאגבלאט, 16 בנובמבר 1937, עמ' 5; 'יודישע...', דאס יודישע טאגבלאט, 27 באוקטובר 1937, עמ' 5; 'שרעקליכער...', דער מאמענט, 14 ביולי 1937, עמ' 6; 'גרויסע...', דער מאמענט, 6 באוקטובר 1937, עמ' 5; 'דער שארפער...', דער מאמענט, 12 באוקטובר 1937, עמ' 5; 'היינט...', היינט, 9 באוגוסט 1937, עמ' 7.

85 'כשרע...', היינט, 22 ביוני 1937, עמ' 5; 'טרפה...', דער מאמענט, 29 ביולי 1937, עמ' 5; 'דער ראבינאט...', דער מאמענט, 3 באוגוסט 1937, עמ' 7; 'גרויסע אווענטורע...', דער מאמענט, 6 באוקטובר 1937, עמ' 5.

צריכת הבשר הטרף היתה תופעה המונית, שלהערכת ה'דאס יודישע טאגבלאט', ביטאונה של אגודת ישראל – שייטכן שהפריז בממדיה כדי לנגח את הרבנות – הקיפה כ-90% מיהודי ורשה. בדומה להם כמעט כל יהודי העיירות שביקרו בוורשה אכלו במסעדות שמכרו מזון טרף.⁸⁶ כבעבר חלק מאוכלי הטרפה עשו זאת בשגגה, והיו שסמכו על הכשרי הרבנות והונו בידי הקצבים. אולם לצדם היו שבחרו להתעלם מאזהרות הרבנות וקנו באטליזים ללא הכשר או אף אכלו טרפות בגלוי ובמודע. כך היה בחלק ממחנות הקיץ של בתי הספר היהודיים בוורשה, וביניהם 'אורט'. מנגד, ככמה מחנות של בתי הספר הממשלתיים ליהודים ('פאוועשעכנע') נאכלו טרפות בשגגה, דבר ששונה בעקבות פניות הורי התלמידים.⁸⁷

מצב זה הקשה עד מאוד על החברה האורתודוקסית בוורשה. לא זו בלבד שניסיונותיה לחיזוק שמירת הכשרות לא עלו יפה, היא אף התקשתה לספק לחבריה מזון כשר. רשימת מסעדות כשרות לא היתה בנמצא כלל, וגם ההשגחה על האטליזים לא עלתה יפה, ורכים המשיכו אפוא להימנע מאכילת בשר. גם מי שסמך על הכשר הרבנות וביקש לקנות בשר נאלץ להסתפק במבחר מצומצם מאוד של אטליזים, שכן רבים מהקצבים ויתרו על הזיכיון למכירת בשר כשר בשל הביקוש המועט, שלא אפשר להם להתפרנס ממכירתו. לדוגמה, ברובע פראגה החדשה פעל רק אטליז כשר אחד, שעה שארבעת האטליזים היהודיים האחרים ויתרו על זיכיונותיהם.⁸⁸

בניסיון לענות על צורכי החברה האורתודוקסית הוקמו בנובמבר 1937, בברכת האדמו"ר מגור, הרב אברהם מרדכי אלטר, 'ועדות כשרות', שיעודן לוודא את שמירת הכשרות בחלק מהאטליזים שהיו תחת השגחת הרבנות. חברי הוועדות היו מתנדבים מבין מתפללי השטיבלים החסידיים, וועד הכשרות הפעיל ביותר היה זה של בית המדרש של חסידי גור ברחוב נלבקי.⁸⁹ ביזמה יוצאת דופן של הוועדות החדשות, שכל הנראה לא יצאה אל הפועל, הוצע לפקח לא רק על מוכרי הבשר אלא גם על הצרכנים. נאמני הכשרות התבקשו לקבל מן הקצבים הכשרים את רשימת לקוחותיהם, מה שיאפשר לדעת מי צורך בשר טרף. באופן רשמי הוצגה היזמה ככלי עזר למי שבטעות קונה בשר באטליז טרף, אך סביר שתכליתה היתה ליצור לחץ חברתי על צרכני הבשר הטרף.⁹⁰

86 'גרויסע כשרות...', דאס יודישע טאגבלאט, 6 באוגוסט 1937, עמ' 11; '90 פראצ...' (הערה 84 לעיל).

87 '90 פראצ...' (שם); 'אכילת...', דאס יודישע טאגבלאט, 4 במאי 1937, עמ' 5; 'ווי אזוי...', דאס יודישע טאגבלאט, 30 בנובמבר 1937, עמ' 5; 'צי עסען...', דער מאמענט, 20 ביולי 1937, עמ' 5; 'אלארם...', דער מאמענט, 21 ביולי 1937, עמ' 5.

88 'גרויסע כשרות...' (הערה 85 לעיל); '90 פראצ...' (הערה 83 לעיל); 'בלויז...', דאס יודישע טאגבלאט, 17 בדצמבר 1937, עמ' 11. לויתור על זיכיונות ראו גם 'פיעל כשר'ע...', דאס יודישע טאגבלאט, 5 בינואר 1938, עמ' 4.

89 'גרויסע אקציע...', דאס יודישע טאגבלאט, 29 באוקטובר 1938, עמ' 11; 'גרויסע...', דאס יודישע טאגבלאט, 4 בנובמבר 1937, עמ' 5; 'א ספעציאלע...', דאס יודישע טאגבלאט, 5 בנובמבר 1937, עמ' 11.

90 'וויכטיגע איניציאטיב...', דאס יודישע טאגבלאט, 13 באפריל 1938, עמ' 6.

הוועדות קמו בגלל מצוקת הכשרות, אך לפעילותן נודעה בהכרח גם משמעות פוליטית. הקמת מערך כשרות 'מהודרת' בידי אנשי אגודת ישראל ובתמיכת האדמו"ר מגור, אחד ממנהיגי הבולטים של המפלגה, ביטאה את חוסר האמון במסד הרבני של ורשה, שאכן נכשל במשימתו, והציעה אלטרנטיבה בעלת צביון מפלגתי. עם זאת, אנשי אגודת ישראל, שדיווחו בגאווה על שיפור ניכר במצב הכשרות, הקפידו להדגיש כי הדבר הושג הודות לשיתוף הפעולה בין 'ועדי הכשרות' לבין הרבנות. ייתכן שבתיאור זה ביקשו ליצור זהות בין הרבנות לבין מפלגתם, ובכך לתארה כנציג הטבעי והיחיד של האורתודוקסייה.⁹¹

הדבר לא מנע התלקחות עימותים בין הגופים. ביוני 1938 פרסם 'ועד הכשרות' הודעה בעיתונות ובה תקף את הרבנות על שלא יידעה אותו בדבר הבעיות שהתגלו בכשרותו של מפעל נקניק שזכה להכשר. מנגד, גוף לא מוכר בשם 'ועד הנאמנים תחת השגחת הבר"צ [=בית דין צדק] של ווארשא' תבע בבית דין רבני את משולם קמינר, ממנהיגי אגודת ישראל בוורשה ופעיל מרכזי בתחום הכשרות. בכתב ההזמנה לבית הדין, שפורסם ב'דער מאמענט' בעל הנטיות הרוויזיוניסטיות, הוא הואשם שכממונה על הכשרות ברבנות ורשה עליו לשאת באחריות לכך שכמעט כל מפעלי הנקניק בוורשה מייצרים אותו מבשר טרף.⁹² בסופו של דבר הוקם בנובמבר 1938 'ועד כשרות' חדש בידי אנשי אגודת ישראל. ה'מאמענט' הציגו כגוף המתחרה ברבנות, והדגיש כי הוועד אוסר לאכול באטליזים שיש להם רק הכשר של הרבנות. מנגד הקפיד ה'יודישע טאגבלאט' לתאר גם את הוועד החדש כגוף המצוי תחת פיקוח הרבנות ופועל עמה בשיתוף פעולה.⁹³ בפועל התנהל 'ועד הכשרות' החדש באופן עצמאי, העניק הכשרים משלו לאטליזים ולמסעדות, והורה לנאמניו לאכול רק במקומות שזכו להשגחתו. ביולי 1939 הוקם לצדו 'ועד כשרות' נוסף, והם קיימו פעילות משותפת, במה שאמור היה לבשר את מיסודו של הכשר 'אגודאי'.⁹⁴

גם הרבנות לא שקטה על שמריה, ונקטה פעולות לשיפור האכיפה. בין השאר היא קידמה חקיקת חוק להטלת קנסות על הונאה בכשרות, ניסתה לאכוף שמירת כשרות במסעדות, ופעלה להגדלת היצע הבשר הכשר, באמצעות הקמת בית ניקור מרכזי להכשרת החלק האחורי של הבהמה.⁹⁵ היא גם ניסתה להחמיר את הסנקציות החברתיות על מוכרי טרפה המרמים את הלקוחות. במקרה שמספר קצבים זלזלו

91 מענדל קאמינער, 'די ארבייט...', דאס יודישע טאגבלאט, 14 בינואר 1938, עמ' 11; 'שוין...', דאס יודישע טאגבלאט, 25 בינואר 1938, עמ' 5; שמשון שטאקהאמער, 'כשרות איבערויכט', דאס יודישע טאגבלאט, 16 ביוני 1938, עמ' 5. על הנטיות ה'אקומניות' של אגודת ישראל ראו בנימין בראון, 'פולמוס "דעת תורה" בציונות הדתית בישראל: הרקע העמדות והמשמעויות', בתוך אשר כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות, ירושלים תשס"ד, עמ' 428.

92 'ווענדונג...', דאס יודישע טאגבלאט, 25 ביוני 1938, עמ' 3; '25' כשרות תקנות...', דער מאמענט, 28 ביולי 1938, עמ' 5.

93 'דער נייער...', דער מאמענט, 23 בנובמבר 1938, עמ' 6; 'ועד הכשרות...', דאס יודישע טאגבלאט, 14 בפברואר 1939, עמ' 5.

94 'כשרע'...', דאס יודישע טאגבלאט, 22 ביוני 1939, עמ' 5; 'זונטאג...', דאס יודישע טאגבלאט, 7 ביולי 1939, עמ' 11.

95 'איניציאטיוו...', היינט, 26 ביולי 1938, עמ' 11; 'נישט כשר...', דער מאמענט, 22 בינואר 1939,

בהוראותיה והמשיכו למכור בשר טרף שהוחתם ככשר גזרה הרבנות, שאין לצרפם למניין ואין להעניק להם כל תפקיד של כבוד בבית הכנסת ובכל מסגרת חברתית אחרת. כן הוחלט כי רמאים מוכרי טרפות לא יורשו לומר הזכרת נשמות בבית הכנסת, ילדיהם לא יוכלו לגשת להתפלל לפני העמוד ביום הזיכרון שלהם, והם ייקברו ב'שורות של קלון' שתיוחדנה להם בבית העלמין של ורשה. בקריאה אופיינית של הרב שמשון שטוקהמר נאמר:

הבוגדים, מאכילי הטרפה, צריכים לקבל את היחס הראוי להם מצד החברה היהודית כולה. הם חייבים להרגיש כי לא נעבור בשתיקה וכי נדע כיצד להגיב על מעשי המרמה שלהם. עלינו לכלול אותם ב'רשימה השחורה', ולפעול נגדם עד דכדוך נפשם.⁹⁶

אולם נראה כי החברה היהודית לא הוטרדה יתר על המידה ממכירת הטרפות. הקמת ארגון הכשרות האגודאי ופעילות הרבנות שיפרו במקצת את אמינות ההכשר ב-170 אטלזים ובכך שירתו את האורתודוקסים, אך לא היתה להם השפעה משמעותית על היקף צריכת הבשר הכשר. קמינר טען אמנם כי כ-80% מאוכלי הטרפה חזרו בתשובה והחלו לאכול בשר כשר, אך המציאות היתה שונה.⁹⁷ כאמור, רק 14% מהבהמות נשחטו בשנת 1938 בשחיטה כשרה, ושיעור הבשר הכשר שנצרך היה רק 6% מכלל הבשר שנמכר בוורשה (כולל בשר חזיר). בדיווחים חוזרים ונשנים מתוארת אכילה המונית של בשר טרפות גם לאחר הסדרת הכשרות. ביולי 1938 דווח כי כמעט כל מפעלי הנקניק היהודיים מוכרים בשר טרף, ובמחנות הקיץ שנערכו לתלמידי בתי הספר היהודיים בשנת 1939 המשיכו להגיש בשר טרף כבשנים עברו, אף שהוא היה זול מן הכשר בכ-10% בלבד (0.2 זל' לק"ג). ברחוב נלבקי פעלו עשרות אטליזי טרפה, כשעל דלתות כמה מהם קבועות מזוזות, וברחוב זמנהוף אף נפתחה חנות יהודית לממכר חזיר.⁹⁸ בראשית 1939 פעלו בוורשה 600 מסעדות, מטבחים וברים יהודיים, ורק 30 מהם צרכו בשר כשר. בחלקן נמכר בשר פרות שלא נשחטו, וברבות אחרות נמכר גם בשר סוסים. למרות פעילותם הנמרצת של רבנות ורשה והאדמו"ר מגור לא השתנה המצב גם כעבור חצי שנה. מסעדות הטרפה לא הסכימו לפעול בהשגחת הרבנות, ומדי יום אכלו בהן כ-50,000 איש שבחרו להתעלם מאזהרותיה. ההפרש בין עלות ארוחה

עמ' 9. יזמת הניקור התנהלה בעצלתיים, ובית הניקור הוקם רק כשנה וחצי לאחר העלאתה. ראו 'ראבינאט...', דער מאמענט, 4 באפריל 1937, עמ' 5; 'דער ווארשאווער...', דער מאמענט, 5 בספטמבר 1938, עמ' 5.

96 הרב שמשון שטאקהאמער, 'די מאכילי טריפה', דאס יודישע טאגבלאט, 6 בינואר 1938, עמ' 4; 'פערוואלטע קאנטראל...', דער מאמענט, 1 ביוני 1938, עמ' 5; 'אגודת הרבנים...', דער מאמענט, 14 ביוני 1938, עמ' 5. התרגום שלי (א"ק).

97 מענדעל קאמינער, 'כשרות...', דאס יודישע טאגבלאט, 13 במאי 1938, עמ' 4; 'אויפרוף', דאס יודישע טאגבלאט, 29 במרץ 1939, עמ' 5.

98 '25' כשרות...', דער מאמענט, 28 ביולי 1938, עמ' 5; 'אין אלע...', דער מאמענט, 10 ביולי 1939, עמ' 5; 'ישעיה כלאדניק', 'למען השבת והכשרות', דאס יודישע טאגבלאט, 14 ביולי 1939, עמ' 4.

במסעדה טרפה לעלותה במסעדה כשרה היה באותה העת 0.1 זלוטי בלבד.⁹⁹ עם זאת, בחודשים שבהם חל מחסור חריג בבשר כשר היה פער המחירים באטליזים גדול יותר, והגיע ל-133% (1.2 לעומת 2.8 זלוטי לק"ג).¹⁰⁰

אטליזים ומפעלים רבים שלא עמדו תחת השגחת 'ועד הכשרות' המשיכו למכור בשר טרף ככשר. מפעל עופות כשרים סיפק לוורשה ולחור"ל עופות שנשחטו במכונה, בדומה ליצרני נקניק ולבעלי אטליזים רבים.¹⁰¹ למרות הסנקציות החמורות שהרבנות איימה בהן על מוכרי הטרפות נמנו עמם קצבים אורתודוקסים רבים שמכרו את הבשר לחבריהם, ואלה סמכו עליהם ולא הקפידו לקנות באטליזים שזכו להכשר. בין השאר נמנו עם מוכרי הטרפות גבאים, קוראים בתורה ובעלי תפילה בשטיבלים, וחסידים שרכשו בוורשה נקניקים טרפים ומכרו אותם בעיר ובעיירות הסמוכות.¹⁰² בכוחה של הרבנות לא היה גם למנוע את הצגת הבשר הטרף ככשר, ובאחד המקרים היא נזקקה למאבק משפטי בן שנה כדי להביא להסרת שלט 'כשר' מחנות טרפות.¹⁰³ אזהרותיה ופניותיה למשטרה לא הצליחו גם למנוע את הכאת הרבנים והמשגיחים. בין השאר הוכו הרבנים יצחק מאיר קאנאל ומנחם זמבה, שהעזו להעיר למסעךן שהחל למכור טרף אך השאיר בחלוננו את תעודת הכשרות, והרב א' מיימון ננעל באטליזו של קצב מוכר טרפות.¹⁰⁴

גם בלודו' הביאו מצוקת הציבור האורתודוקסי וקשייה של הרבנות להקמת 'ועד כשרות' המקורב לאגודת ישראל, וזה סיפק הכשר 'מהודר'. הוועד, שהוקם במקביל לעמיתו הוורשאי, נתקל בהתנגדות חלק מרבני העיר, שהתנגדו לפגיעה בסמכותם ובשל כך כינוהו 'ועד הטרפות'.¹⁰⁵ קהילת לודו', שאגודת ישראל שלטה בה, פעלה גם להגדלת כמות הבשר הכשר באמצעות הרחבת היקף הניקור. חלק מרבני העיר התנגדו ליזמתה, וראש הקהילה, לייב מינצברג, פנה לשלטונות וקבל כלפיהם בשל מה שהוגדר במכתבו כהפרעה לתפקודה התקיין של הקהילה. רק בשל מחאה המונית שהתעוררה נגדו הוא נאות לאמץ את הצעתו של מרדכי חיים רומקובסקי, נציג הציונים בקהילה, וביטל את תלונתו.

99 כלאדניק, שם; 'פערד'ס פלייש...', דאס יודישע טאגבלאט, 12 בדצמבר 1939, עמ' 7; 'איהר...', דאס יודישע טאגבלאט, 26 בינואר 1939, עמ' 5; '95...', היינט, 11 בינואר 1939, עמ' 5; 'נישט כשר'ע...', דער מאמענט, 22 בינואר 1939, עמ' 9; 'פראווינצער...', דער מאמענט, 25 בינואר 1939, עמ' 5; 'אויפרוף...', דער מאמענט, 19 ביוני 1939, עמ' 5. במקרה אחד סופר, כי הסועדים מחו על שניתן להם בשר סוס.
100 קאמינער (לעיל הערה 96); 'ציגענומען...', דער מאמענט, 2 באפריל 1939, עמ' 7.
101 'מאשינען...', דער מאמענט, 19 בינואר 1938, עמ' 5; 'צווי...', דער מאמענט, 28 ביוני 1938, עמ' 5; '2...', דער מאמענט, 8 ביולי 1938, עמ' 12.
102 'וואשאווער...', דער מאמענט, 27 בינואר 1938, עמ' 6; 'ר' מאיר...', דער מאמענט, 4 בנובמבר 1938, עמ' 11; 'א טריפות...', דאס יודישע טאגבלאט, 7 ביולי 1938, עמ' 5; 'חסידישע אידען...', היינט, 23 בפברואר 1938, עמ' 5.
103 'פאראיהאריגע...', היינט, 5 ביולי 1939, עמ' 5; 'פאליציי...', היינט, 24 באוגוסט 1939, עמ' 5.
104 'רעסטאראטער...', היינט, 21 באפריל 1939, עמ' 11; 'געשאסענער קצב...', דער מאמענט, 17 בנובמבר 1938, עמ' 5.
105 'גרויסער טומעל...', דער מאמענט, 24 בנובמבר 1937, עמ' 6; 'צוגאב...', דאס יודישע טאגבלאט, 12 במאי 1937, עמ' 6.

כסופו של דבר אושרה יזמת הניקור, ויושמה בהיקף רחב יותר מאשר בוורשה. כיוון שניקור המוני של בשר שירת את השלטונות, שחפצו בהפניית כל הבשר מן השחיטה הכשרה לצריכה היהודית, הם הגדילו כאות הוקרה את מכסת הבשר לשחיטה, וזו חולקה אך ורק לאטליזים שעמדו תחת השגחת הרבנות ו'ועד הכשרות'.¹⁰⁶

כדומה לוורשה גם בלודז' לא השפיע חיזוק ההשגחה על היקף צריכת הבשר הכשר, והיא הלכה ופחתה באופן שפגע קשות בפרנסת הקצבים מוכרי הבשר הכשר. בשל כך בפברואר 1938 ויתרו 40 קצבים על זיכיונות מכירת הבשר הכשר שהחזיקו בהם. הירידה במספר האטליזים הכשרים היתה חדה מאוד, ובפברואר 1939 היו בלודז' רק 30 אטליזים כשרים — 24 בהשגחת הרבנות ועוד 6 בהכשר האגודאי 'עדת ישראל' — לעומת 460 אטליזים יהודיים כשרים שפעלו בה לפני קבלת חוק הכשרות. כעבור חודש הגיע מספר האטליזים שעמדו בדרישות הרבנות ל-15 בלבד.¹⁰⁷

התופעות שאפיינו את שוק הבשר הוורשאי התגלו גם בלודז': מוכרי בשר טרף מכרו לצדו עופות כשרים כדי להטעות לקוחות שרצו לקנות בשר כשר, קצבים זיפו חותמות כשרות, וחבריהם מכרו בשר שנורה בשחיטה ביתית בהציגם אותו ככשר. גם מקומם של מעשי האלימות לא נפקד, ובמקרה אחד הוכה קשות משגיח כשרות בידי בני נוער פולנים, שנשלחו ככל הנראה בידי קצב שאת כשרותו ביקש לשלול.¹⁰⁸

לגבי ערים אחרות מצויות פיסות מידע שניתן ללמוד מהן על קיום מגמות דומות, תוך הסתייגות וזהירות המתחייבות מהיקפם המצומצם של המקורות. בביאליסטוק לא הוסדרה השגחת הכשרות עד למחצית 1937, ובקיץ של אותה שנה ניזונו יהודי העיר והעיירות הסמוכות מסחורתו של מפעל נקניקים טרפים שזכה להכשר מטעם הרבנות המקומית.¹⁰⁹ באוגוסט 1937 טען חבר שלטון הקהילה בוולוצ'לאווק כי 90% מיהודי העיר אוכלים בשר טרף, ובדיווח מרובנה נאמר, כי שנה וחצי לאחר החלת החוק ירד מספר האטליזים הכשרים בחצי, מ-56 ל-28, שעה שמספר האטליזים הטרפים כמעט הוכפל, והגיע ל-34. מסוסנוביץ' דווח, כי ב-1938 ירד היקף השחיטה הכשרה בכ-80% בהשוואה לשנה שלפניה, בשל ירידה בביקוש מצד צרכני הבשר

106 'ספעציאלע צוגאב...', דאס יודישע טאגבלאט, 28 בפברואר 1938, עמ' 5; 'טייל לאדזער...', היינט, 27 באפריל 1937, עמ' 6; 'ווי אזוי...', היינט, 4 במאי 1937, עמ' 6. הסכסוך סביב ההתמודדות עם הוראות חוק הכשרות הביא לבסוף להתפטרותו של מינצברג, בעקבות הצגתו כאחראי למותו של אחד משוחטי העיר; ראו Robert M. Shapiro, Jewish Self Government in Poland: Lodz, 1914–1939, Ph.D. Thesis, Columbia University, 1987, pp. 219–220.

107 ראו שפירו, שם, עמ' 315–316; 'צעהנדליגער...', היינט, 1 בפברואר 1938, עמ' 6; 'קאמוניקאט', דאס יודישע טאגבלאט, 16 בפברואר 1939, עמ' 5; 'פון ארבעטער לעבן...', דער יידישער ארבעטער, 30 באפריל 1938, עמ' 5. על מספר הקצבים הכשרים בעבר ראו 'געוואלדיגער כאאס...', היינט, 5 בינואר 1937, עמ' 8.

108 'בלוט'יגער...', היינט, 15 בספטמבר 1938, עמ' 6; 'כשר'ע עופות...', דאס יודישע טאגבלאט, 19 בינואר 1938, עמ' 5; 'געפאלשט א שטעמפעל', דאס יודישע טאגבלאט, 28 בפברואר 1938, עמ' 5; 'ענטדעקט אין לאדז...', דאס יודישע טאגבלאט, 7 ביוני 1938, עמ' 7.

109 'דער טעקסטיל...', דאס יודישע טאגבלאט, 23 במאי 1937, עמ' 6; 'שווערער קריזיס...', דאס יודישע טאגבלאט, 4 באוגוסט 1937, עמ' 4; 'שארפער אנגערוך...', נייע ביאליסטאקער צייטונג, 21 ביולי 1937, עמ' 4.

הכשר.¹¹⁰ בעיירות ובמקומות נופש נמכר בשר טרף שלעתים הוצג לצרכנים ככשר; כך אירע בפיאסצ'נה, בקוזמיר, באזור ביאליסטוק ובווישניובה גורה.¹¹¹ היו מקומות שבהם היה מחסור בבשר כשר, שנבע בדרך כלל ממכסות שחיטה שלא ענו על הצריכה. לעתים גרם הדבר לגידול בצריכת הבשר הטרף, כפי שאירע בזדונסקה וולה: שם נפתח בשל כך אטליז יהודי שמכר בשר משחיטה מכנית. במקומות אחרים התפשטה אכילת טרפות אף על פי שבשר כשר היה בנמצא.¹¹² בדומה לורשה ולודז' נפתחו גם בערים אחרות 'בתי ניקור', ובאמצעותם ניסתה הרבנות להגדיל את כמויות הבשר הכשר.¹¹³ על היקף אכילת הטרפות מלמד תיאורו של הרב אלימלך נייפלד, אחד ממנהיגי המזרחי. הוא סייר ברחבי פולין בחורף 1938, ודיווח כי בעיירות רבות לא ניתן היה להשיג בשר כשר שלא היה חשש לגבי כשרותו. לדבריו, תלמידי בתי הספר של רשת 'תרבות' אף החלו להגיע ללימודים כשבאמתחתם כריכי בשר חזיר. התופעה הפכה להיות נפוצה כל כך, עד שמורי 'תרבות' ניסו להפעיל את השפעתם ולמנוע מן ההורים להמשיך בכך, אולם לבלי הועיל.¹¹⁴

כדי להיאבק בהתפשטות אכילת הבשר הטרף ובהונאות הכשרות נקטו הרבנים צעדים שונים. בסוסנוביץ הם סיכמו עם ארגוני הקצבים, כי מחירי הבשר הכשר לא יועלו יתר על המידה כדי שלא לפגוע בצרכני הבשר הכשר; בבנדין הכריזו בשעת תפילת החג על החרמת קצבית שמכרה בשר טרף ככשר, והכריזו כי היא תנודה מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא כאחד. כבוורשה ובלודז' גם בבנדין היו גילויי אלימות כלפי נאמני הכשרות.¹¹⁵

5. סיכום ומסקנות

עוד קודם החלת 'חוק השחיטה' התגלו תופעות של הונאה בכשרות ושל אכילת טרפות בהיקף בלתי ידוע. מגמה זו הואצה עם קבלת החוק, כך שלא יותר מ-25%

- 110 'וואס דעצעהלט...'; דער מאמענט, 27 באוגוסט 1937, עמ' 10; 'וואס דערצעהלט...'; דער מאמענט, 15 ביולי 1938, עמ' 10; 'סאסנאוויץ', זאגלאמביער לעבן, 20 בפברואר 1939, עמ' 5. 'אכילת טריפות...'; דאס יודישע טאגבלאט, 4 במאי 1937, עמ' 5; 'ווישניווע גורא...'; דאס יודישע טאגבלאט, 9 ביוני 1937, עמ' 6; 'קויפט נישט...'; דאס יודישע טאגבלאט, 6 באפריל 1938, עמ' 5. וראו 'יודישע קצבטע...'; זאגלאמביער לעבן, 14 באפריל 1939, עמ' 3; 'אויף די דאטשעס...'; נייע ביאליסטאקער צייטונג, 6 ביולי 1937, עמ' 4.
- 112 'ראדזימין...'; דאס יודישע טאגבלאט, 2 בינואר 1938, עמ' 5; 'וואס דערצעהלט...'; דער מאמענט, 29 בנובמבר 1937, עמ' 6; 'א גאנצע שלעכט...'; דער מאמענט, 4 בינואר 1938, עמ' 5; 'ווי אזוי א רב...'; היינט, 30 במאי 1939, עמ' 5.
- 113 על רובנה וביאליסטוק ראו 'צוריק געעפענט...'; נייע ביאליסטאקער צייטונג, 19 באוקטובר 1937, עמ' 4; 'דאס יודישע לעבן אין ראונא', דער מאמענט, 21 במרס 1937, עמ' 8. ליזמה בקרקוב ראו 'היינט קצבים שטרייק', דער מאמענט, 19 בינואר 1937, עמ' 2.
- 114 מכתב אלימלך נייפלד למרכז העולמי של המזרחי, ז' באדר א תרצ"ח (8 בפברואר 1938), ארכיון הציונות הדתית, אוניברסיטת בר אילן, חטיבת הברית העולמית I, 84.
- 115 'יודישע קצבטע...'; זאגלאמביער לעבן, 14 באפריל 1939, עמ' 3; 'דער פרייז...'; זאגלאמביער לעבן, 31 במרס 1939, עמ' 5; 'קצב געשלאגען...'; זאגלאמביער לעבן, 14 ביולי 1939, עמ' 2.

מיהודי ורשה צרכו בשר כשר בשלהי שנות השלושים, בלודז' היה המצב דומה, וגם בערים ועיירות אחרות התפשטה אכילת הטרפות בהיקף רחב. לעתים מדובר היה בקונים שקנו בשר פרה או חזיר באטליזים טרפים, ובמקרים רבים אחרים הוצג הדבר כתוצאה של מעשי רמאות מצד הקצבים, שמכרו בשר טרף ככשר. אולם סביר כי קונים שבחרו לקנות באטליזים שלא היו תחת השגחת הרבנות, למרות האזהרות הרבות שהופיעו בעיתונות היהודית והופצו גם בידי הרבנות, לא היו מוטרדים יתר על המידה בשאלת כשרות הבשר. גם היקפה הנרחב של תופעת ה'רמאות', שכללה את רובם המוחלט של אטליזי ורשה ולודז' ונמשכה כשלוש שנים, מלמד כי לאמתו של דבר לא היתה כאן רמאות. לקונים היה ידוע כי אם אין השגחה לחנות סביר שמדובר בבהמות שלא נשחטו כהלכה, אך לרוב הם הסתפקו בכך שמדובר בבשר פרות ועגלים הנמכר באטליזים יהודיים.

באיזו מידה יכול ללמד היקפה הנרחב של אכילת הטרפות על היקף שמירת המצוות? האם כל מי שלא הקפיד על שמירת כשרות בסיסית היה חילוני? נראה שחלק גדול מאוכלי הטרפות לא היו חילונים מובהקים, אלא נמנו עם השכבה הרחבה של שומרי מסורת ברמה זו או אחרת, שאותם תיאר אלתר דרויאנוב כמי שיכולים לכסות ראשם בפרהסיה אך לאכול טרפות בצנעה. יהודים אלו לא היו מחויבים באופן מוחלט להלכה, ולפיכך שינוי הנסיבות שהביא למכירת טרפות באטליזים היהודיים לא גרם להם לשנות את אורחות חייהם. שמירת הכשרות היתה אמנם חלק מן המסורת ולא רק חיוב הלכתי, אך די היה להם בכך שהם ממשיכים לקנות בשר בהמות כשרות באטליזים יהודיים, גם אם לא נשחט כהלכה, בכמעין הסתפקות באכילת Kosher style — הימנעות מאכילת חזיר, אך אי הקפדה על שחיטת הבהמה.

אכן, העיתונות האורתודוקסית תיארה את אוכלי הטרפה כ'עמך' או 'סתם יהודים' שאינם 'פרומערים'. לדבריה חלקם אמנם אוכלים טרפה במזיד, אך רובם עושים זאת בשגגה ובקלות ראש, תוך זלזול באזהרות הרבנות.¹¹⁶ אחד מעסקני אגודת ישראל, שחזה כי הקמת 'ועד הכשרות' לא תגדיל את מעגל שומרי הכשרות, תיאר כך את המצב:

אפילו ה'סתם יהודי', היהודי העממי, ה'עמך' (איננו מתייחסים לחופשיים...) לא יאכל טרפות כאשר יוכל לקבל בשר כשר ... [אולם] מה יכולה אני לעשות, אומרת אישה זו: קונה אני אצל יהודי בעל זקן, שאשתו הקצבת חובשת פאה נכרית וגובה מחיר יקר עבור הבשר.¹¹⁷

על אופיים המסורתי של רבים מצרכני הטרפות בוורשה ניתן ללמוד גם מכך, שלקראת

116 א"מ ראגאוי, 'דאס ניקור פראבלעם', דאס יודישע טאגבלאט, 1 באפריל 1938, עמ' 4; שמשון שטאקהאמער, 'כשרות איבערויכט', דאס יודישע טאגבלאט, 16 ביוני 1938, עמ' 3.

117 מרדכי בוימבערג, 'א פאלקס פראנט' פאר כשרות', דאס יודישע טאגבלאט, 12 בנובמבר 1937, עמ' 5. התרגום שלי (א"ק).

הימים הנוראים חלה ירידה משמעותית בהיקף צריכת הבשר הטרף באטליזים היהודיים הטרפים. בעלי האטליזים סיפרו כי הקונים, שביקשו לתקן דרכיהם לקראת ראש השנה ויום הכיפורים, הדירו את רגליהם מחנויותיהם בשלהי חודש אלול, והחלו לקנות בשר כשר, עופות ודגים, מה שגרם לעלייה משמעותית במחירים.¹¹⁸ גם בעיירה פובונזק ניחנו אוכלי הטרפות בתודעה מסורתית. הרב פרידלנד, רבה של העיירה, נאבק מספר חודשים כדי לשכנע את תושביה לקנות בשר כשר. משראה כי ניסיונותיו עולים בתוהו, הוא הורה לסגור את כל בתי הכנסת והשטיבלעך ביום השני של חג השבועות, שבו נהוג להזכיר את נשמותיהם של קרובים שנפטרו. בשל סגירת בתי הכנסת נאלצו כל יהודי העיירה להגיע לבית המדרש המרכזי, ושם המתין להם הרב. הוא דרש מכל אישה להישבע ליד ארון הקודש כי מעתה ואילך תקנה רק בשר כשר, והורה כי מי שלא תישבע כך לא תוכל להזכיר את נשמות יקירה בעת התפילה. הנשים עשו כדבריו, ואף כי קשה לדעת האם הביא הדבר לשינוי התנהגותן, ברור כי הוא מעיד על כך שהן היו נשים מסורתיות.¹¹⁹

כאמור, למרות התייקרותו היחסית של הבשר הכשר ומכירת הטרפות באטליזים יהודיים, 25%–35% מיהודי ורשה ולודז' המשיכו לצרוך בשר כשר בשנים 1937–1939, וכמותם עשו גם רבים אחרים בערי פולין. קבוצה זו כללה בוודאי אורתודוקסים, שבשל מחויבותם המוחלטת להלכה נמנעו מרכישת בשר טרף. אליהם נוספו מן הסתם גם שומרי מסורת שדבקו באכילת בשר כשר, ונמנעו מרכישת טרפות אף אם נמכרו בידי קצבים יהודים. שיעורה הנמוך יחסית של אוכלוסייה אורתודוקסית בערים בעלות אוכלוסייה חסידית גדולה במיוחד מפתיע למדי, ויכול לשמש אינדיקציה לכוחה המוגבל של האורתודוקסייה בפולין.

אין בנתונים אלו כדי להעיד על שיעורם המדויק של שומרי המסורת והחילונים בקרב יהודי פולין, שכן, כאמור, ייתכן שרבים מקוני הבשר הטרף שמרו על זיקה למסורת היהודית במישורים אחרים של חיי הפרט והחברה. עם זאת, היקפו הנרחב של חוסר המחויבות להלכות הכשרות, שקשה להטיל ספק במרכזיותן כמאפיין של אורח החיים הדתי המסורתי, מלמד על האצת תהליכי ההתפוררות של החברה המסורתית ועל חולשתה היחסית של החברה האורתודוקסית בשלהי שנות השלושים.

asafk@jdc.org.il

118 'יקרות אויף פיש...', היינט, 14 בספטמבר 1938, עמ' 5.

119 'ווי אזוי א רב...', היינט, 30 במאי 1939, עמ' 5.